

BIRUTĒ MERŽVINSKAITĒ

LITERATŪROS TEORIJOS TEMOS



Medžiaga bakalauro studijoms



LKMA, 2013

Recenzavo

Prof. dr. Aušra Jurgutienė

Prof. dr. Paulius V. Subačius

ISBN 978-9986-592-70-9

© Birutė Meržvinskaitė, 2013

© LKMA, 2013

TURINYS

1. LITERATŪROS TEORIJOS PROBLEMINIS LAUKAS.....	4
2. AUTORIAUS TIPOLOGIJOS	7
3. SKAITYMO MODELIAI	16
4. INTERPRETACIJA	18
5. RECEPCIJOS TEORIJOS.....	20
6. ŽANRAS	24
7. LITERATŪROS ISTORIJA.....	26
8. LITERATŪRINĖ KARTA.....	29
9. VERTINIMAS.....	31
10. KANONAS.....	34
11. TRIVIALIOJI LITERATŪRA	36
12. PRIEDAS: XX a. TEORINĖS MOKYKLOS	37
FORMALIZMAS.....	37
NAUJOJI KRITIKA	39
PSICHOANALITINĖ KRITIKA.....	40
NAUJASIS ISTORIZMAS	43
FEMINISTINĖ KRITIKA	45

1. LITERATŪROS TEORIJS PROBLEMINIS LAUKAS

Literatūros teorija (graikų k. *theōria* – tyrimas, svarstymas; (įsi)žiūrėjimas) suprantama dvejopai: kaip literatūros tyrimų dalis greta literatūros istorijos ir literatūros kritikos ir kaip metateorija. Pirmuoju atveju terminas apibūdina teorinius modelius, tiriančius literatūros kūrimo, suvokimo, interpretacijos, funkcionavimo ir vertinimo ypatumus, antruoju – šių modelių, juose vartojamų sąvokų ir nuostatų autorefleksiją.

Literatūros teorijos tikslas – sisteminti žinojimą apie literatūrą, pripažįstant universalių kategorijų būtinybę atitrūkti nuo gaivališkų reakcijų bei vertinimų. Ji atsiranda tada, kai teiginiai apie literatūrą nelaikomi savaime suprantamais. Literatūros teorija, anot prancūzų lyginamosios literatūros tyrėjo Jeano Bessière'o, yra „keturiskart kritiška“: kritiška rašytojams, jų išsakomiems ketinimams ir savęs apibūdinimams; naiviam skaitytojų tapatinimuisi su kūriniais; nelanksčiai diktatoriškai kritikai ir literatūros istorijai; vieno metodo diktatui¹.

Kaip savarankiška disciplina literatūros teorija susiformavo tik XX amžiuje, tačiau jos ištakų ieškoma antikinėse poetikose ir retorikose. Įtakingiausia iki šiol – Aristotelio *Poetika*, kurioje svarstomos pamatinės teorinės problemos apie poezijos prigimtį, funkcijas ir poveikį, santykį su filosofija, istorija, kitomis meno rūšimis (tapyba ir muzika), tiriami kūrinio (tragedijos) sandara, žanriniai dramos ir epo ypatumai, poetinės kalbos specifika, nurodomi vertinimo kriterijai.

Moderniems teoriniams literatūros apmąstymams ypač svarbus XIX amžiaus Vakarų Europos akademinis literatūros mokslas, sujungęs literatūros istorijos studijas ir kritiką su filosofija ir estetika, mokymu apie jutiminį grožio patyrimą. Estetiškumo kategorija, grindžiama suvokiančio, reflektuojančio subjekto iškilimu, sudarė sąlygas rasti meno autonomijos idėjai, konfrontuojančiai su meno ir menininko kaip tautos dvasios, esminių tautos istorijos, socialinių įvykių reiškių samprata. Nuo literatūros istorijos ir literatūros kritikos literatūros teorija atsiskyrė XX a. trečiajame dešimtmetyje, kai rusų formalizmas ir iš jo išaugęs struktūralizmas literatūros suvokimą pradėjo grįsti ne estetiniais, istoriniais ar filosofiniais, bet lingvistiniais argumentais, kai diskusijų objektu tampa ne prasmė ar vertė, o kalbiniai prasmės ir vertės produkavimo būdai arba, formalistų terminologija, literatūriškumas, pasakymo nuostata į raišką.

Modernios literatūros teorijos gimimas Rytų Europoje aiškinamas tuo, kad joje menkliau negu Vokietijoje, Anglijoje ar Prancūzijoje buvo išvystyta filosofinė ir estetinė tradicija. Įdomu prisiminti, jog pirmasis lietuviškas teorijos vadovėlis, Kazimiero Bizausko *Literatūros teorija*, sulaukusi 4 leidimų, pasirodė 1918 metais².

Viena iš šiuolaikinės literatūros teorijos užduočių – permaščius meno autonomijos, poetinės kalbos autoreferencijos idėją, demaskuoti nuolatinį kalbinės ir nekalbinės realybės painiojimą, parodyti, kad santykis tarp žodžio ir daikto, vardo ir esmės yra ne natūralus, bet susitarimo, konvencijos dalykas. Literatūra nėra skaidrus pranešimas, po gramatinio atidaus teksto skaitymo visada lieka prasmės neaiškumo. Kita vertus, dėmesys kalbai atskleidė pačios kalbos sąvokos neapibrėžtumą: „Mes linkę pernelyg greitai pripažinti, kad, kalbėdami apie tai, ką vadiname „kalba“, iš tiesų žinome, apie ką kalbame, nors turbūt kalboje nerastume kito tokio taip įvairiai apibrėžiamo, migloto, iškraipyto ir klaidinančio žodžio, kaip „kalba“³.

Kalbos dviprasmybės ir retoriškumas, gramatikos ir retorikos įtampa pasireiškia ne tik literatūroje, bet ir literatūros teorijoje. Kalbinis (ne estetinis ar istorinis) aspektas, turintis užtikrinti teorinio požiūrio į literatūrą savitumą, tampa vidinių prieštaravimų, pasipriešinimo teorijai šaltiniu. Pagrindinės literatūros teorijos sąvokos

¹ Bessière J. „Literatūros teorijos dviprasmybės: funkcinis požiūris į literatūrą ir keletas argumentų lyginamosios literatūros naudai“, vertė Nijolė Kašelionienė in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, II dalis, sudarė A. Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 365.

² Girdzijauskas J. „Kazys Bizauskas ir jo literatūros teorija“, in: *Naujasis židinys*, 1993, nr. 7–8, p. 115–118.

³ Man de P. „Pasipriešinimas teorijai“, vertė Audronė Žukauskaitė in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, II dalis, Vilnius: LLTI, 2011, p. 165.

(literatūra, meninė kalba, autorius, skaitytojas, žanras, diskursas, tekstas, vertinimas), skirtingai negu tikslųjų mokslų terminai, ne apibrėžiamos, bet interpretuojamos, pasakojamos. Jos vartojamos kitose disciplinose, taip pat yra kasdienės kalbos dalis. Skirtingi kontekstai (gimtosios kalbos, kasdienybės, teorinės krypties, kitų disciplinų etc.) lemia sąvokų atvirumą, kintamumą ir daugiareikšmiškumą. Net ir metodologizuotos tyrimų kryptys (pavyzdžiui, semiotika) pripažįsta, kad jų patikrinimo priemonė yra įtikimumas, o ne mokslinė fakto tiesa. Aiškinantis sąvokas, svarbus sinchroninis (sisteminis), diachroninis (istorinis), tarpdisciplininis aspektai. Pavyzdžiui, Naujasis istorizmas keletą pagrindinių sąvokų skolinasi iš ekonominio ar karo diskurso: apyvarta (*circulation*), derybos (*negotiations*), mainai (*exchange*), grumtynės (*struggle*).

Šiuolaikinis galvojimas apie literatūrą apima tyrimo perspektyvų įvairovę, yra tarp lingvistikos, filosofijos, antropologijos, sociologijos, medijų teorijos. Atsižvelgiant į dominuojančias problemas ir jų sprendimo būdus, skiriamos keturios teorijų grupės:

1) imanentinės teorijos, orientuotos į *teksto*, jo struktūros, kalbos funkcionavimo analizę (naujoji kritika, struktūralizmas, semiotika, hermeneutika, dekonstrukcija);

2) teorijos, pabrėžiančios *kontekstą*, socialines ir biografines kūrinių atsiradimo aplinkybes, autoriaus pasaulėžvalginę intencijas, tiriančios literatūrinės rinkos procesus, socialines energijas ir jų apyvartą (sociokritika, naujasis istorizmas, marksistinė kritika, psichoanalitinė kritika, feministinė kritika, pokolonijinė kritika);

3) nukreiptos į *skaitytoją* teorijos, nagrinėjančios kūrinio suvokimo istoriją, skaitytojo lūkesčius (receptijos teorija, poveikio estetika, skaitytojo atsako teorija);

4) teorijos, gvildenančios *tekstų sąveiką*, literatūros santykius su kitomis meno rūšimis (intertekstualumas, intermedialumas).

Ribos tarp šių grupių nėra griežtos. Akivaizdūs skirtumai grupių viduje, pavyzdžiui, tarp hermeneutikos ir struktūralizmo. Tačiau glaustai aptaręs šių dviejų mąstymo būdų ir kritinių pozicijų skirtumus, Gérard'as Genette'as pastebėjo, kad struktūralizmą ir hermeneutiką galėtų jungti ne „abipusio pašalinimo, bet papildymo principas: apie vieną ir tą patį kūrinių hermeneutinė kritika kalbėtų prasmės perėmimo ir vidinio atkūrimo kalba, o struktūrinė kritika – atokaus kalbėjimo ir racionalios rekonstrukcijos kalba. Jos išryškintų viena kitą papildančias reikšmes, o jų dialogas dėl to būtų tik vaisingesnis, su sąlyga, kad vienu metu niekada nebūtų galima kalbėti abiem šiomis kalbomis“⁴. Papildymo principas ir negalėjimo kalbėti vienu metu dviem kalbomis sąlyga reiškia teorinių modelių hierarchijos atšaukimą, kita vertus, būtinybę suvokti savo poziciją, galvojimo perspektyvą.

Literatūros teorijos teisėtumas visuomeniniame, akademiniam pasaulyje grindžiamas literatūros teisėtumu. Teorijų įvairovė atitinka literatūros, kuri pati yra interpretacinis ir kritinis veiksmas, įvairovę. Dažniausiai diskutuojami klausimai susiję su skirtingomis literatūros sampratomis ir nevienodai suprantama literatūros teorijos paskirtimi: ar ji privalėtų atlikti metodo funkcijas, būti naudojama literatūros kūrinams analizuoti, kaip rašė Algirdas Julius Greimas, „padidinti tekstų įskaitomumą“, ar galėtų reflektuoti interpretacines praktikas, atskleisdama, kaip teigia dekonstrukcijos atstovai, tekstų neįskaitomumą.

Apibendrinamas 1960–1980–ųjų metų, literatūros teorijos klestėjimo laikotarpio patirtį, vokiečių literatūrologas Wolfgangas Iseris išskyrė tris teorijos santykio su literatūra būdus:

- *kognityvinį*, siejantį literatūrą su pažinimu ir kalbos vartojimo ypatumais. Šį požiūrį Iseris iliustruoja struktūralistine kalbos ženklo samprata, implikuojančia signifikanto „išsprūdimą“ ir „virtimą“ signifikatu, Michailo Bachtino dialoginio „dvibalsio žodžio“, surenkančio savo reikšmių istoriją, modeliu ir intertekstualumo, tekstų dialogo, teorija;

- *funkcinį*, laikantį literatūrą mediumu, išverčiančiu į kalbą, inscenizuojančiu fantazijas ir troškimus, socialinius santykius, konceptualizuojamus istorinėje ir literatūrinėje antropologijoje;

⁴ Genette G. „Struktūralizmas ir literatūros kritika“, vertė Nijolė Keršytė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, Vilnius: LLTI, 2011, p. 222.

- *praktinį*, apibrėžiantį literatūrą kaip pasaulio, savos ir svetimos kultūros interpretaciją. Literatūros teorija tampa interpretacijos interpretacija, metodologija, sudarančia sąlygas rasti tarpkultūriniam diskursui⁵.

Praėjusio amžiaus pabaigoje kultūroje įvykusi paradigmu kaita, naujų medijų (televizijos, interneto), vizualiojo prado įsigalėjimas literatūros teorijos dėmesį pastūmėjo nuo grynųjų teksto teorijų link skirtingų medijų sąveikos tyrinėjimų. Literatūrologai, siekiantys išsaugoti santykinę literatūros teorijos savitumą, siūlo atsigręžti į primirštas poetikos problemas, o teoretikai, besistengiantys neatsilikti nuo laiko, analizuoja literatūros apraiškas ir adaptacijas kine, reklamoje, internete.

Literatūra

Anz T. (Hg.). *Handbuch Literaturwissenschaft: Gegenstände – Konzepte – Institutionen*, 3 Bände, Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler, 2007.

Barry P. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester: Manchester University Press, 2009 [1995].

Bergez D. ir kt. *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, vertė Rūta Kisielytė, Akvilė Melkūnaitė, Genovaitė Dručkutė, Jūratė Skersytė, Saulius Repečka, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

Compagnone A. *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun*, Paris: Seuil, 1998.

Culler J. *Literary Theory: A Very Short Introduction*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2011 [1997].

Culler J. *The Literary in Theory*, Stanford: Stanford University Press, 2007.

Daujotytė V. *Mažoji lyrikos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

Dessons G. *Poetikos įvadas*, vertė Nijolė Keršytė, Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Eagleton T. *Įvadas į literatūros teoriją*, vertė Marius Šidlauskas, Vilnius: Baltos lankos, 2000.

Wellek R., Warren A. *Theory of Literature*, London/Harmondsworth: Penguin, 1993 [1949].

XX amžiaus literatūros teorijos, sudarė A. Jurgutienė, Vilnius: VPU leidykla, 2006.

XX amžiaus literatūros teorijos: Chrestomatija, I–II dalys, sudarė A. Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011.

⁵ Iser W. *Theorie der Literatur: Eine Zeitperspektive*, Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 1992.

2. AUTORIAUS TIPOLOGIJOS

Literatūros istorijoje ir teorijoje autoriaus klausimas yra vienas pagrindinių ir dažniausiai diskutuojamų. Jis siejamas su literatūrinio diskurso specifika, santykiu su fikcija ir tiesa, tekstualumo, subjekto, skaitymo ir intencijos problematika, kita vertus, su literatūros statuso, literatūros, kaip institucijos, socialinių, istorinių, teisinių aspektų tyrinėjimais. Andrew Bennetto knygoje „Autorius“, aptariančioje sąvokos sklaidą nuo romantizmo iki naujojo istorizmo, daroma išvada, kad kritikų susidomėjimą literatūra skatina autoriaus sampratos neapibrėžtumas, „nenugalimas autoriaus sugebėjimas pažeisti tekstualumo, prasmės, tikslo ribas“ (Bennett, 2005, 127).

Tradiciją sieti klausimą „Kas yra poezija?“ su klausimu „Kas yra poetas?“ įteisino romantizmas, suformavęs suverenios, iškilios autoriaus figūros vaizdinį, dominavusį iki praeito šimtmečio vidurio ir skeptiškai įvertintą poststruktūralizme. Radikalios abejonės subjekto mąstymo, tikslo ir kalbos integralumu, subjekto sugebėjimu kontroliuoti mąstymą, prasmę ir jos kalbinę raišką atsispindėjo teorinėse diskusijose apie autorių ir literatūros kūrinio interpretaciją. Tačiau autoriaus sampratos raida nėra vienakryptis tolydus judėjimas nuo autoriaus, kaip išskirtinės genialios asmenybės, sukuriančios unikalų kūrinį, monumentalizavimo link visiško jo paneigimo. Atidžiau pažvelgus galima teigti, jog autoriaus istorijoje nuolat kartojasi mirties ir prisikėlimo ciklai. Autoriaus sampratos cikliškumo idėja išreikšta dažnai cituojamos Seano Burke's knygos pavadinime „Autoriaus mirtis ir sugrįžimas“ (*The Death and Return of the Author*, 1992).

Sąvokos istorija

Šiuolaikiniame Oxfordo žodyne autoriumi vadinamas asmuo, parašęs ne tik meninį kūrinį, bet ir mokslinį darbą, kulinarijos knygą, botanikos vadovėlį etc. Nuo 18 amžiaus autoriaus. santykis su išspausdintu veikalu reguliuojamas autorinės teisės. Žodis „autorius“ kilęs iš lot. *auctor* – rėmėjas, globėjas, mecenatas. Tos pačios kilmės yra žodis *auctoritas* („skatinanti įtaka“). Iš šios pirminės prasmės jau antikoje išsirutuliojo rašytinio veikalo, nebūtinai poetinio, „pradininko“, „iniciatoriaus“, „kūrėjo“ ir „sudarytojo“ reikšmės. Sudarytojas nevadinamas autoriumi, jei jo tekstai necituojami. Viduramžiais, atsižvelgiant į veikalų autoritetingumą, buvo sukurta A. hierarchija: autorius – komentatorius – kompiliatorius – raštininkas (*scriptor*). Skirtingai negu poeto, rašytojo, lyriko, dramaturgo, eseisto sąvokos, autorius nenurodo konkrečios profesijos ar žanro. Vakarų Europos kalbose žodis „autorius“ pradėtas vartoti XY–XYI a. To meto menininkai buvo arba mokslininkai, arba dvasiškiečiai, arba dvariškiečiai. Autoriaus kaip menininko, asmeninio santykio su parašytu kūriniumi bei kūrybos savarankiškumo idėjos, artimos šiuolaikinei A. sampratai, susiformuoja XYIII–XIX amžiaus. pradžioje ir siejamos su autorinės teisės (Anglijoje – 1710, Norvegijoje – 1741, Ispanijoje – 1762, JAV – 1790, Prancūzijoje – 1793, Prūsijoje – 1794 metais ir t.t.), profesionalių rašytojų atsiradimu, taip pat autonomiško subjekto sampratos sklaida filosofijoje.

Didelės įtakos autoriaus kategorijos iškilimui turėjo *genijaus* teorija, klestėjusi romantizmo epochoje. Sąvoka siejama su lotynų kalbos žodžiais *genius* (romėnų mitologijoje – vyriškos giminės gera ar bloga dvasia, lydinti žmogų nuo gimimo iki mirties, vadovaujanti jo veiksams ir mintims; primena graikų *daimoną*) ir *ingenium* (įgimtas gabumas, talentas). Šios dvi reikšmės atitinka dvi nuo Homero laikų gyvuojančias kūrybos ir kūrėjo sampratas: *Iliadoje* ir *Odisejoje* kūryba vaizduojama ir kaip dievų arba mūzų inspiruotas kalbėjimas, ir kaip įgimtas ypatingas gebėjimas. Pirmoji samprata atsiskleidžia entuziazmo, dieviško apsėstumo, šėlo, poetinio įkvėpimo (Cicerono formuluotė *furor poeticus*), apimančio poetą kūrybos metu, idėjomis, antroji – teiginiu, jog poetu gimstama, o oratoriumi tampama. svarstyta Panašiai prigimties, gamtos (natura) ir išugdytų gebėjimų (*ars*) arba *ingenium* ir studium sąveikos problema svarstoma Horacijaus *Poezijos mene*.

Nuo XYII a. pabaigos Vakarų Europos rašytinėje tradicijoje genijumi vadinamas asmuo, ne tik jam būdingos savybės. Sąvokos vartosenos pokyčiai fiksuojami Josepho Addisono straipsnyje „Genijus“ (1711), išspausdintame žurnale „The Spectator“: genijus siejamas ne su bendratimi „turėti“ (to have), bet su bendratimi „būti“ (to be). XYIII a. genijus tampa Naujųjų laikų žmogaus idealu ir viena pagrindinių estetikos kategorijų, apimančia dieviškumo, natūralumo, originalumo, vienatimumo, iracionalumo reikšmes. Genijaus sąvoka buvo apibūdinami menininkai, pirmiausia, poetai, ne mokslininkai. Genialaus kūrėjo pavyzdys – Shakespeare'as, mitiniai prototipai – Prometėjas ir Protėjas. Genijaus, ypatingai gamtos apdovanoto individo, savo veikaluose autonomiškai realizuojančio kūrybinį subjektyvumą, samprata, nukreipta prieš klasicistų skelbtas gamtos pamėgdžijimo, sekimo pavyzdžiais idėjas, kultivuojama Edwardo Youngo, vokiečių „Audros ir veržimosi“ sąjūdžio (1770–1780), jaunojo Goethe'ės, romantikų estetinėse programuose. Jos filosofinį pagrindimą randame Immanuelio Kanto knygoje *Sprendimo galios kritika* (*Kritik der Urteilskraft*, 1790). Kantas įrašo genijų į grožio ir didingumo sąvokų gretą ir priskiria jam tarpininkavimo tarp gamtos ir meno, išminčiaus, virtuozo funkcijas. Genijus – tai įgimtas talentas, per kurį gamta suformuoja menui taisykles. Jo kūryba nepaklūsta sąvokų ir taisyklių kalbai, jis pats, skirtingai negu mokslininkas, negali paaikškinti kūrybos proceso, tačiau kuria taisykles, pavyzdžius kitiems menininkams, pasikliaudamas intuicija ir intelektu, laisvu vaizduotės žaismu.

XIX amžiuje genijaus kultą palaiptai nustumia dėmesys socialiniams kūrybos faktoriams. Be to, genijaus sąvoka tuo metu jau neapsiriboja tik menininkais. Ja apibūdinami įvairių profesijų žmonės, pasiekusius savo veikloje ypatingų laimėjimų. XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje genijaus teorija susidomi psichologai. Analitinės psichologijos atstovas Karlas Gustavas Jungas pasitelkia genijaus sąvoką išreikšti savo požiūrį į menininką kaip kolektyvinį žmogų, nesąmoningai veikiančios žmonijos sielos reiškęją ir formuojančią. Studijoje „Psichologija ir kūryba“ („Psychologie und Dichtung“, 1930) Jungas cituoja XIX a. tapytojo ir filosofo Carlo Gustavo Caruso genijaus apibrėžimą, sutelkiantį esmines savybes: „Tai, ką mes vadiname *genijumi*, šiuo atveju reiškiasi ypatingai, nes keistu būdu kaip tik tokia, labiau už kitas apdovanota dvasia pasižymi tuo, kad, nepaisant viso jos atsidavimo aiškumo ir laisvumo, ją pastoviai akina ir valdo tai, kas nesąmoninga, tas joje esantis paslaptingas dievas; kad ji įgyja pažiūras, nors nežino, iš kur jos kyla; kad ji jaučia potraukį veikti ir kurti, nors nežino, į kurią pusę toji kūryba turi pasukti (...)“⁶.

Autoriaus visagalybė ilgainiui įtvirtinama teisinėje, estetinėje ir socioekonominėje srityse. Kita vertus, sparčiai didėjantis skaitytojų skaičius atveda autorių į rinką. XIX a. pradeda plisti masinė, trivialeji literatūra, pataikaujanti madai ir neprofesionaliam skaitytojui. Stiprėjant autorinei savimonei, ryškėja tikrų, originalių kūrėjų ir paprastų „eiliakalių“, epigonų skirtis. Nepaisant kritinės rašytojų ir literatūros tyrinėtojų refleksijos, maždaug iki XX a. vidurio autorius suprantamas kaip intencionalus subjektas, „įdedantis“ į tekstą tam tikrą prasmę, kurią reikia atrasti skaitytojui. Individualistinę kuriančio subjekto vienvaldystę paneigia poststruktūralistinės teorijos, kuriose autorius vadinamas ne teksto pradininku, bet teksto efektu.

Šiuolaikinės autoriaus teorijos

Šiuolaikinės teorijos, pabrėžiančios autoriaus išsiskaidymą, išnykimą kalboje, remiasi modernistinio meno patirtimi, intertekstualumo, montažo, automatinio rašymo praktikomis, „atviro kūrinio“ (Umberto Eco), „visuotinio teksto“ (Jacques Derrida) koncepcijomis. Savo ruožtu, teoretikai, rašantys apie autoriaus „prisikėlimą“, prisimena autoriaus etinės atsakomybės problemą, suformuluotą Michailo Bachtino straipsnyje „Autorius ir herojus estetinėje veikloje“ (1923). Bachtinas teigė, jog autorius privalo turėti aksiologiškai apmąstytus ir pagrįstus ketinimus, kadangi tik etinės nuostatos leidžia sukurti prasmingą, savarankišką herojaus figūrą. Gyvenimo istorijos

⁶ Jungas C.G. „Rašytojas“, vertė Antanas Gailius, in: *Grožio kontūrai*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 182–183.

pasakojimas nėra vien tik su estetinė atsakomybe susijusi užduotis. Bachtino pasekėjai kalba apie trejų etinę atsakomybę: 1) personažo kaip asmens vaizdavimo etiką; 2) pasakojimo etiką, aiškinančią, kaip pasiskirsto liudininkų, stebėtojų, klausytojų ar skaitytojų vaidmenys; 3) hermeneutinę etiką, kuri tiria supratimo ir aiškinimo santykį tarp kūrinio personažų, taip pat tarp kūrinio ir skaitytojo.

Pastarųjų dešimtmečių teorines polemikas apie autorių struktūroja keletas opozicijų, žyminčių skirtingus prasmės radimosi centrus: autoriaus intencija / tekstas; autorius / pasakotojas; empirinis autorius / implicitinis autorius; autoriaus mirtis / skaitytojo gimimas ir individualus autorius / kultūrinė socialinė energija.

1. *Autoriaus intencija / teksto reikšmė*. Ši opozicija, kurios užuomazgos aptinkamos rusų formalizme, aiškiausiai formuluojama Naujosios kritikos atstovų Williamo K. Wimsatto ir Monroe C. Beardsley'o chrestomatiniame straipsnyje „Intencionali klaida“ (*The Intentional Fallacy*, 1946). Straipsnio, nukreipto prieš autoriaus sureikšminimą teksto analizėje, išeities poziciją sudaro du teiginiai. Pirma, literatūros kūrinys yra ne subjektyvi autoriaus asmenybės ar biografijos išraiška, bet autonominis darinys, turintis savarankišką estetinę egzistenciją kalbos faktas. Antra, žodžių reikšmė yra jų vartojimo istorija, o autorinis, individualus vartojimas tėra žodžių reikšmių istorijos dalis. Intencija Wimsattui ir Beardsley'ui yra mentalinis dydis, „savotiškas projektas arba planas autoriaus galvoje“⁷, kurį turi kiekvienas rašytojas, tačiau kūrinio prasmė negali būti redukuojama į išankstinį sumanymą. Mokslininkai neneigia autoriaus sąmoningumo ir intencionalumo. Intencija, anot „Intencionalios klaidos“ autorių, yra neišvengiama. Netinkamu ir nepatikimu kūrinio interpretacijos vertinimo kriterijumi ji tampa dėl savo neapibrėžtumo. Intencijos atšaukimas motyvuojamas pozityvistiškai: jei autoriui pavyksta realizuoti savo ketinimus, jie sutampa su tekstu, jei nepavyksta, ketinimai lieka ketinimais. Be to, pradinis sumanymas gali kisti. Jo neįmanoma rekonstruoti nei remiantis užtekstine medžiaga, pavyzdžiui, dienoraščiais, laiškais, interviu, kadangi tai – savarankiški tekstai, atskirti nuo analizuojamo kūrinio laiko intervalu, nei pačiu kūriniu, nes teksto prasmė apima ir jo skaitymo, suvokimo istoriją. Išspausdintas kūrinys, patekęs į literatūros ir kultūros erdvę, tampa atviras visiems, mokantiems kalbą, kuria jis parašytas. Kūrinys potencialiai suvokiamas visų ir todėl, kad jame kalbama apie žmogų, bendrą pažinimo objektą⁸.

Šiuolaikinės literatūros teorijos požiūriu Wimsatto ir Beardsley'o straipsnis aktualus pirmiausia todėl, kad formuluoja klausimą „kas yra intencija?“. Dekonstrukcijoje atsakymo į šį klausimą ieškoma demontuojant intencijos ir veiksmo, mąstymo ir kalbos, tiesioginės, referentinės ir perkeltinės, figūratyvos reikšmės perskyras. Intencijos supratimas neatskiriamas nuo to, kaip suprantama sąmonė ir subjektas. Jei sąmonė laikoma kalbine, mentaline kategorija, o ne „idealia“, intencija tarsi įrašoma į tekstą. Nors ir netapdama prasmės telkiančiu tikslu, neatstodama teksto, intencija (ir subjektas) išryškėja būtent tekste, signifikacijos procese, metaforų ir metonimijų grandinėje.

Paulis de Manas pastebi, jog intencionalumo konceptas yra ne fizinis ar psichologinis, bet struktūrinis, įtraukiantis subjekto aktyvumą. Subjekto empiriniai interesai svarbūs tik tiek, kiek susiję su intencionalumo struktūra. Savo paskutinėje paskaitoje, skirtoje Walterio Benjamino straipsnio „Vertėjo užduotis“ analizei, komentuodamas Benjamino siūlymą intencijoje išskirti kalbos žyminio (*das Gemeinte*) ir žymiklio (*Art des Meinens*) disjunkciją, de Manas rašė, jog nepaisant to, kad „prasmės funkcija (*meaning-function*) yra neabejotinai intencionali, toli gražu *a priori* (kursyvas – P. de Mano) neaišku, kad prasmės modusas, būdas, kuriuo aš reiškiu (*in which I mean*), yra kaip nors intencionalus“, čia pat patikslindamas: neaiškus tiek, kiek priklausomas nuo kalbos, kuri egzistuoja iki manęs⁹. Kitaip tariant, dekonstrukcijoje fenomenologinė intencionalumo pozicija įskaitoma, atšaukiamas tik siekis suteikti subjektui ir intencijai daikto stabilumą, nes nei autorius, nei skaitytojas, kuris,

⁷ Wimsatt, K. W., Beardsley C. M. „Der intentionale Fehlschluss“, in: F. Jannidis u.a. (Hg.), *Texte 2000*, S. 85.

⁸ *Ten pat*, S. 87.

⁹ Man de P. *The Resistance to Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986, p. 87.

rašydamas apie kūrinį, pats tampa autorius, nepajėgūs kontroliuoti kalbos. Kalba kaip raštas ir savavališkas ženklas yra nesaties įkūnijimas; tekstas ką nors sako tik tada, kai „prozinis raidės materialumas“ fenomenologizuojamas, suteikiant raštui veidą ir balsą, adresuojamus „prieš“ tekstą, „iki“ teksto esančiam subjektui.

Jacques'as Derrida, ieškodamas kompromiso tarp intencionalumo ir antiintencionalumo, pasitelkia kartojimosi – iteracijos (Derrida pabrėžia šio žodžio kilmę iš sanskrito *itara, kitaip*) sąvoką. Diskurso galimybė būti pakartotam, kartotis, pasak Derrida, nepanaikina intencijos, kuri randa savo vietą kartočių tipologijoje, tačiau jau nereguliuoja visos sakymo sistemos¹⁰ (Derrida, 2004, 100). Kartojimasis, struktūrinantis intenciją, atveria joje spragą, nurodydamas prasmės pradžios, ištakų neapibrėžtumą, versdamas abejoti autoriaus, kaip pradininko, absoliutaus prasmės šaltinio, suvokimu.

2. *Autorius / pasakotojas*. Imanentinės teksto kritikos atstovai Wimsattas ir Beardsley'is teorinius samprotavimus grindė poetinių tekstų analize, o pasakojimo ir pasakotojo teorijose viešpatauja dėmesys prozos žanrams. Pasakotojo figūros funkcijos autoriaus sampratos požiūriu dvejopos. Pasakotojas atlieka autoriaus vaidmenį tekste, būdamas sakymo instancija. Kita vertus, jis akumuliuoja literatūros fiktyvumą, tuo pat metu įspėdamas apie pasakojimo literatūriškumą. Savo ruožtu dekonstrukcijoje pasakotojo vaidmenį gali atlikti literatūros kritikas, reflektuojantis savo klaidžiojimus kalbos labirintuose. Anot de Mano, „aš“ neegzistuoja be fikcinės naracinės struktūros“ (Man de, 1986, 11). Bet koks pasakojimas yra savo paties perskaitymo alegorija, patenkanti į tiesioginės, referencinės ir perkeltinės, figūratyvos reikšmių dvigubos sąsajos (*double bind*) spąstus, užkertančius kelią supratimui.

Knygos „Skaitymo alegorijos“ skyriuje „Skaitymas“, skirtame Marcelio Prousto romano „Prarasto laiko beiškant“ ištraukos analizei, neatšaukiamas skirtumas tarp pasakotojo Marselio, alegorinės ir todėl naikinančios autorių figūros, ir Prousto iliustruojama pasakotojo prisipažinimo „daug vėliau supratau“ refleksija. Posakis „plus tard, j'ai compris“, gerai pažįstamas romano skaitytojams, tarsi užkalbėjimas persmelkia visą romano pasakojimą. Literatūros kritika šį „vėliau“ aiškina kaip literatūrinio ir estetinio pašaukimo išsipildymą, perėjimą nuo išgyvenimo prie rašymo, susiliejus pasakotojui ir autoriui. De Manas abejoja šiais aiškinimais, sakydamas, jog pasakotoją ir Proustą skiria neįveikiamas nuotolis, leidžiantis skaitytojui tikėti, kad tas „vėliau“ galbūt yra dalis rašytojo patirties. Anot jo, Marselis niekada nebuvo taip toli nuo autoriaus Prousto, kaip tada, kai pastarasis privertė jį ištarti: „Laimingi suradę tiesą prieš mirdami, kuriems tiesos valanda išmušė anksčiau už mirties valandą, kad ir kaip arti ji būtų“¹¹. Skaitymo požiūriu romanas tampa pasakojimu apie reikšmės išsprūdimą ir apie sakomos tiesos negalėjimą sutapti su pačia savimi.

Pasakojimas, suprantamas kaip skaitymo alegorija, komplikuoja pasakotojo ir autoriaus, autoriaus ir skaitytojo santykio aiškumą. Alegorijos, susidedančios iš alegoremos (to, kas verčiama) ir alegorezės (vertimo strategijos), išeities pozicija – substancijos neigimas. Ji yra minties, mąstymo ir kalbos figūra, implikuojanti du laikiškumo aspektus: trukmę ir laikinumą. Alegorijai tradiciškai priskiriamas perkeltinės, figūratyvos ar paslėptos (būtina pasakyti, jog de Manas ypač dėmesingas šių, iš pirmo žvilgsnio sinonimiškų žodžių semantinių laukų nesutapimams) reikšmės aiškumas ir fiksuotumas. Švietėjišką alegorijos misiją (racionalizuoti, sisteminti mitinį diskursą) sužlugdo kitos kalbos figūros, ypač ironija. De Mano retorikoje ironijai, akimirkos figūrai, suteikiamas alegorijos priešpriešos, priešnuodžio vaidmuo. Straipsniuose „Laikiškumo retorika“ (*The Rhetoric of Temporality*), „Ironijos konceptas“ (*The Concept of Irony*) literatūrologas pabrėžia, kad ironiškas santykis nėra intersubjektyvus, kad tai pirmiausia santykis tarp žmogaus ir prigimties, nuo kurios jis savo sąmonėje atsiskyrė. Ironija apibrėžiama kaip susidvejinimas, sugebėjimas stebėti save kaip kitą asmenį, išjudinantis potencialiai begalinę sąmonės aktų

¹⁰ Derrida J. *Die différance*, Stuttgart: Reclam, 2004, S. 100.

¹¹ Man de P. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*, New Haven: Yale University Press, 1979, p. 83.

virtinę. Galimybę atsiskirti nuo savęs, įsteigiant „aš“ kaip kalbos ženklą ir empirinį „aš“ kaip empirinio pasaulio objektą, suteikia kalba. Empirinis „aš“, anot de Mano, yra neautentiškas, mistifikuotas, o ironiškas „aš“, egzistuojantis kalboje, šį neautentiškumą suvokia ir išreiškia. Kalba niekaip negali paveikti pasaulio, kuriame egzistuoja empirinis „aš“, kad panaikintų jo susidvejinimą ir neautentiškumą. Savęs kaip kalbos subjekto kūrimas empirinio „aš“ naikinimo sąskaita galimybės neribotos. Atvėrusi spragą subjekte, ironija jos neužveria, nes neįmanoma panaikinti skirtumo tarp kalbos ir gamtos pasaulių.

Paulio de Mano ironijos samprata, apimanti kalbos ir subjekto tapatumą, primena Derrida logocentrizmo kritiką. Viena vertus, pripažįstama, jog nėra jokio transcendentalaus signifikato, glūdinčio sąmonėje, be kalbos. Be kalbos nėra save suvokiančios egzistencijos. Tačiau pasirinkus kalbą, reikia prisiimti visas kalbines savybes: nepastovumą, nesuvaldomumą, nebaigtumą, prasmės slinktis, reikia paklusti *différance*’o dėsniams. Kiekvienas tekstas pavaldus prasmės perkėlimams ir pakeitimams, kurių negalima sustabdyti kokia nors netekstine nuoroda – autoriumi, intencija, skaitytoju. Kitaip tariant, kalba įsteigia subjektą ir prasmę, bet neužtikrina jų stabilumo, ji tik leidžia jais abejoti. Šis dvilypumas pasireiškia kaip performatyvinės ir kognityvinės, figūratyvinės ir referencinės kalbos dimensijų skirtis, sudrumsčianti referencijos skaidrumą. Tekste neįmanoma nustatyti taško, kurį būtų galima laikyti nukrypimo nuo referencinės užduoties pradžia, todėl literatūros, taip pat ir autoriaus, supratimas visada yra pasirinkimo dalykas.

Ironiją ir alegoriją ne tik atskiria, bet ir sujungia laikas, kaip pertrūkio, atstumo, skirtumo mediumas. Atskleidama prasmės ir subjekto laikiškumą, ironija užkerta kelią pabaigai ir totalumui, o alegorija, tarpininkaudama tarp praeities ir ateities, tarp skirtingų kultūrinių situacijų, visada nurodo ankstesnį ženklą, kuris savo ruožtu referuoja kitą ženklą. Kito teksto skaitymas neišvengiamai reiškia jo naracijos trūkinėjimus, istorijos skaidymą į akimirkas, fragmentus. Taip alegorija virsta ironija. Jos abi demistifikuoja organiškumą ir mimetinę reprezentaciją. „Ironijos koncepte“ ironija vadinama „tropų alegorijos permanentine parabaze“. Apibrėžimas, demonstruojantis de Manui būdingą netikėto minties posūkio galią, sukuriama užuomina į Gotliebo Fichte’ės subjekto filosofiją ir Friedricho Schlegelio poezijos, kosminės ironijos bei realiosios kalbos (*reelle Sprache*) sampratas. Ironija, anot de Mano, taip pat tropas, tačiau radikalus, apimantis daugiau nei kiti tropai, todėl nusipelnantis vadintis „tropų tropu“. Atlikdama performatyvinę funkciją, ironija išėina už tropo lauko ribų, tampa tropų alegorijos parabaze. Parabazė čia reiškia naratyvo pertrūkį, kai į jį įsiterpia autoriaus arba naratoriaus balsas, žvelgiantis tarsi iš šalies ir naikinantis fikcijos iliuziją, įliedamas į ją tikrovės faktų arba faktų, pretenduojančių į tikroviškumą. Ironija yra pertrūkis, kuris atrandamas kiekviename naracijos taške ir niekada nesibaigia. Taip ironija, nors ir redukuodama laiką į akimirką, pasirodo esanti ir metakalbiška, ir istoriška. Jos metanaratyvinė (permanentinė parabazė) ir metatropologinė (tropų tropas) struktūros neatskiriamos nuo kalbinio pasakojimo (istorijos) refleksijos, atskleidžiančios istorinės patirties pažinimą kaip neautentišką ir neišsamų.

„Prarasto laiko beieškant“ pasakotojo ir autoriaus sąveikos problemos atžvilgiu ironija reikštų skirtumą, pertrūkį tarp pasakotojo, kaip kalbinio ženklo, ir Prousto, kaip natūralaus gamtos pasaulio objekto, tačiau šis skirtumas nėra nei absoliutus, nei hierarchiškas. Ironiška tai, kad alegoriniam pasakotojui, autoriaus protagonistui, priskiriama funkcija atskleisti racionalių reikšminių konstrukcijų, taip pat ir autoriaus, ribotumą.

3. *Realus autorius / implicitinis autorius*. Amerikiečių literatūrologas Wayne’as Boothas sukūrė implicitinio autoriaus (*implied author*) sąvoką knygoje *Fikcijos retorika (The Rhetoric of Fiction, 1961)*, išdėstydamas ją deskripcijos ir interpretacijos probleminiuose kontekstuose, greta pasakotojo (fiktyvios sakymo instancijos) ir realaus empirinio autoriaus sąvokų. Kaip ir Naujosios kritikos atstovai, Boothas ragina atsisakyti istorinių, biografinių, estetinių studijų ir sutelkti dėmesį į literatūros kūrinį kaip į retoriškai struktūrintą visumą. Retorinė orientacija numano komunikaciją tarp autoriaus, norinčio daryti įtaką, ir skaitytojo, reaguojančio į kūrinį. Implicitinis autorius – tai skaitytojų konstruojamas konceptas, vaizdinys, aprėpiantis teksto etinių ir emocijų

verčių bei normų sąryšį, taip pat naratyvo elementų atrankos ir komponavimo strategijas, pagaliau reiškiantis visuminę kūrinio prasmę. Sąvokos neapibrėžtumą didina tai, kad implicitinis autorius dar vadinamas autoriaus „antruoju aš“ („the author’s second self“), „autoriaus paveikslu“ tekste¹² (Booth, 2000, 143). Literatūrologai pripažįsta, kad prasminių klodų nevienalytiškumas daro implicitinio autoriaus sąvoką perteklinę ir klaidinančią. Šios sąvokos tikslingumu naratologijoje abejojo Gėrardas Genette’as, pasiūlęs ją pakeisti ekstradiegetinio pasakotojo sąvoka, kuri taip pat išreikštų ironišką santykį su pasakojimu, bet visiškai nebūtų siejama su empiriniu autoriumi.

4. *Autoriaus mirtis / skaitytojo gimimas*. Pasipriešinimas autoriaus vienvaldystei kulminaciją pasiekia Rolando Barthes’o straipsnyje „Autoriaus mirtis“ (1967), vadinamame „ikonoklastinio poststruktūralistinio projekto sinekdocha“ (Andrew Bennett), taip pat straipsniuose „Nuo kūrinio prie teksto“ (1971), „Teksto teorija“ (1973), knygoje „S/Z“ (1970) ir *Teksto malonumas* (1973). Barthes’o poleminiuose svarstymuose apie autorių susilieja sinchroninis ir diachroninis aspektai. Viena vertus, teigiama, jog literatūra kaip raštas (*écriture*) neturi nei pradžios, nei apibrėžto šaltinio, nei pabaigos. Raštas yra beasmenė veikla, reiškianti kiekvieno balso, kiekvieno kilmės taško destrukciją, todėl į klausimą *kas kalba* galime atsakyti, kartodami Stéphane’ą Mallarmé, jog kalba, „veikia“ (*performe*) kalba, o ne „aš“, ne autorius. Kita vertus, išskiriami Naujieji laikai, anglų empirizmas, prancūzų racionalizmas, reformacija, pozityvizmas – kultūriniai sąjūdžiai, kuriuose autorius buvo įteisintas kaip nepakartojama, individuali asmenybė, kūrinio prasmės ir integralumo garantas. Archajiškasis, neturintis autoriaus tekstas, anot Barthes’o, atgimsta XIX a. antrosios pusės moderniajame rašyme, kuriam „Autoriaus mirtyje“ paradoksaliai atstovauja garsūs autoriai: Mallarmé, Proustas, Paulis Valéry, siurrealizmo atstovai. Radikalaus tekstualumo idėja įrodinėjama pasitelkus lingvistinę subjekto sampratą, anot kurios, „[...] autorius viso labo tik tas, kuris rašo, o „aš“ niekas kitas, tik tariantis „aš“: kalba pažįsta subjektą, o ne „personą“, ir šio subjekto, kuris anapus kalbos akto, jį apibrėžiančio, lieka tuščias, pakanka „aprepti“ kalbą, tai yra išnaudoti visas jos galimybes“¹³.

Mąstančio, brandinančio sumanymą, kenčiančio, visagalio autoriaus vaizdinio pakeitimo kalbiniu subjektu, beaistrių skriptoriumi, neturinčiu ontologinio statuso, bet disponuojančiu neaprepiamu žodynu, padarinys yra naujos teksto ir skaitytojo, kiekvieną kartą gimstančio kartu su tekstu, sampratos atsiradimas. „Autoriaus mirties“ pabaigoje teksto kūrimo ir suvokimo, skaitymo, sinchronijos ir diachronijos opozicijos panaikinamos mitiniu aukos ritualo motyvu – autorius aukojamas, kad gimtų anoniminis skaitytojas, neturintis biografijos, psichologijos, istorijos, pripažįstantis teksto, kalbos srauto begalybę ir interpretacijos nebaigtinumą.

Autoriaus ir skaitytojo būtinybė paklusti kalbos logikai, raštui, „visuotiniam tekstui“ skelbiama tais pačiais metais pasirodžiusioje J. Derrida knygoje „Apie gramatologiją“: „Rašytojas rašo, būdamas kalboje ir logikoje, kurių sistemos, logikos ir gyvenimo jo diskursas nepajėgia visiškai įvaldyti. Jis gali vartoti tą kalbą ir logiką, tik tam tikru būdu paklusdamas jų sistemai. Ir skaitymas turi visada atsižvelgti į šį pačiam rašytojui nepastebimą santykį tarp to, ką jis valdo, ir to, ko jis nesuvaldo savo kalbos modeliuose. Šis santykis yra ne kiekybinis šešėlių ir šviesos, silpnumo ir galios pasiskirstymas, bet reikšminė struktūra, kurią kritinis skaitymas turi gaminti pats“¹⁴. Rašymo ir skaitymo suvokimo metodologinė prielaida ta pati: transcendentinio signifikanto, metafizinės, istorinės, psichobiografinės realybės redukcija, pakeitimas ir papildymas tekstualumu, išreikšti garsioje frazėje „*teksto išorės nėra*“ (*Il n’y a pas de hors-texte*) (*ten pat*).

„Aš“ apibrėžimas kalbos produkavimo sąvokomis, prancūzakalbėje tradicijoje įteisintas Emilio Benvéniste’o, dekonstrukcijoje išplečiamas mintimi apie dvilypi „aš“ santykį su individualumo ir universalumo

¹² Booth C. W. „Der implizite Autor“, in: F. Jannidis u.a. (Hg.), *Texte zur Theorie der Autorschaft*, Stuttgart: Reclam, 2000, S. 143.

¹³ Barthes R. *Das Rauschen der Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006, S. 59–60.

¹⁴ Derrida J. *Apie gramatologiją*, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Keršytė, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 209.

kategorijomis. Būtent ambivalentiška konkretybės ir bendrybės, dalies ir visumos samplaika pirmojo vienaskaitos asmens formoje lemia, kaip teigia Derrida veikale „Ešė apie vardą“, literatūrinio diskurso specifika, „pavyzdinę literatūros paslaptį“, sudaro sąlygas atsirasti literatūrai: „Literatūra prasideda tada, kai negalima nuspręsti, ar kalbėdamas aš kalbu apie kažką (apie patį daiktą, šį vieną, sau pakankamą), ar pateikiu pavyzdį kažko ar pavyzdį fakto, kad galiu apie kažką kalbėti, savo manieros kalbėti, galimybės kalbėti apskritai arba rašyti šiuos žodžius ir t. t. Tarkim, aš sakau „aš“, rašau pirmuoju asmeniu arba rašau „autobiografiniu“ vadinamą tekstą. Niekas nesugebės man rimtai prieštarauti, jei aš tvirtinsiu (arba manysiu), kad aš rašau ne „autobiografinį“ kūrinį, o *apie* autobiografiją, kurios pavyzdys yra šis tekstas. Niekas negalės man rimtai prieštarauti, jeigu aš sakysiu (arba manysiu ir t. t.), kad rašau ne apie save, o apie „aš“, apie kažkokį „aš“ arba apie „aš“ apskritai, pateikdamas pavyzdį: aš iš viso esu tik egzempliorius, pavyzdys“¹⁵.

Kalba ištrina skirtumą tarp mano ir kito „aš“. Tie patys žodžiai, tos pačios gramatinės formos atlieka dvi funkcijas tuo pat metu. Subjektas kalboje – ir referuojantis, ir referuojamas. Literatūros privilegija ir dovana, anot Derrida, yra galimybė ekonomiškai ir ironiškai žaisti šiomis aporijomis, nutylėjimais bei neaiškumais.

5. *Autorius / socialinė energija*. Socialinės energijos, kuri suprantama kaip nekalbinis veiksnys, cirkuliacijos metafora grindžia literatūrinės komunikacijos modelį naujajame istorizme, kuriame autoriui priskiriama funkcija absorbuoti socialinio ir kultūrinio lauko energijas, suteikti pavidalus iš laikmečio siūlomos medžiagos atsirinktiems fragmentams, o individualus autoritetas, kūrėjo autonomijos idėja pakeičiama „numinotinio literatūros autoriteto“, kolektyvinės autorystės, socialinės būties sąvokomis.

Ironijos koncepte de Manas prisimena Schlegelio realiosios kalbos, laikomos mitologijos ir poezijos „pradžią pradžią“, palyginimą su auksu, turinčiu realią vertę. Vartojama kalba, cirkuliuojanti kaip ženklų žaidimas, primena popierinius pinigus, kurių vertė (reikšmė), kaip įprasta manyti, priklauso nuo vartotojų. Tačiau popieriniai pinigai, kaip ir vartojamos reikšmės, gali nusidėvėti, pradėti funkcionuoti nepriklausomai, pakeisti šeiminką. Jų vertė menkai priklauso nuo konkretaus vartotojo. Be to, popierinių pinigų ir vartojamos kalbos cirkuliacija nėra natūrali, ji veikia ne pagal gamtos pasaulio dėsius.

De Manas lygina istoriją su vertimu ir skaitymu. Vertimas ir skaitymas destabilizuoja originalą. Suteikdami originalui kanoninę formą, jie kanonizuoja patys save ir sugriauna savaiminio, natūralaus autoriteto iliuziją. Vertimas ir skaitymas analogiškai istorijai tiek, kiek istorija nesuprantama tapatinant ją su natūraliais, organiniais procesais. Savo ruožtu istorijos, skaitymo ir vertimo santykiai taip pat nėra natūralūs, giminiški, jie yra kuriami, pasakojami. Skaitymas, vertimas ir pasakojimas, sudarantys istorijos, literatūros istorijos ir teorijos specifika, yra istorinės patirties pavertimas griuvėsiais – defigūracija (*disfiguration*; de Manas pabrėžia kamieninio sando, žodžio *figure* – pranc. k. *veidas* reikšmę), susidedanti iš užmaršties ir atminties, atstatymo ir griovimo, ištrynimo (*erasing*)¹⁶.

Matome būdingą dekonstrukcijai gestą: skaitymas ir vertimas reiškia ir istorijos ar originalo kanonizavimą, ir savasties, autentiškumo, natūralumo sunaikinimą. Komentuodamas naujojo istorizmo ir dekonstrukcijos santykį, Derrida pabrėžė, jog naujasis istorizmas pelnė šlovę, priešindamasis teorijai ir kurdamas karikatūrinę dekonstrukcijos, formalistinės, estetizuotos, abejingos politikai, užsidariusios kalbos žaidimuose, vaizdinį. Pavadinęs šį vaizdinį „fundamentaliu nesupratimu“, Derrida nurodo, jog esminis dekonstrukcijos ir naujojo istorizmo skirtumas glūdi skirtingame požiūryje į istorijos sampratą. Postuluodami istorijos tekstualumą ir teksto istoriškumą, „naujieji istorikai“, filosofo manymu, visiškai nesirūpina vartojamų sąvokų prasme, o istorija pirmiausia pasireiškia kaip kultūros, kalbos ir teorijos, institucijų, „teoremų“ istoriškumas. Istorijos, teksto ribų, konteksto sąvokų problematikos klausimas ne tik sugriautų iliuzijas restauruoti dokumentalizmą ir archyvizmą, bet

¹⁵ Derrida J. *On the Name*, ed. by Thomas Dutoit, Stanford: Stanford University Press, 1995, p. 142–143.

¹⁶ Man de P. *The Rhetoric of Romanticism*, New York: Columbia University Press, 1984, p. 112.

ir parodytų visų *new* ir *post* reliatyvumą¹⁷. Priešinimasis teorijai produktyvus, kai priverčia suabejoti objektyvumo galimybe, kalbant apie savivoką, pradžia, santykį su kitu, kai demonstruoja uždarumo, užbaigtumo (*clōture*) neįmanomybę.

Vienareikšmio atsakymo į klausimus, kas lemia ir kontroliuoja kūrinio prasmę ir interpretaciją, kas užtikrina literatūros autoritetą, šiuolaikinės teorijos nepateikia. Paminėtose opozicijose nelengva atpažinti klasikinės autoriaus sąvoką iki XX a. vidurio lėmusias charakteristikas: inspiraciją (autorius – nesąmoningas mediumas, įkvėptasis, *poeta vates*), kompetenciją (autorius – savo dalyko meistras, *poeta faber*), autoritetą (autorius individualumas nustelbiamas viršasmeninių kategorijų, pirmiausia kanono, kuriuo remiantis naujas autorius ir jo kūrinys legitimuojamas arba atmetamas), individualumą, nuo romantizmo estetikos laikų pabrėžiamą glaudų rašančiojo biografijos ir kūrybos tekstų ryšį, stilių (autorius kūryba laikoma jo asmenybės raidos kalbine išraiška), intenciją (autorius kaip kūrinio supratimo norma), autorinę teisę (juridinis autoriaus modelis, apimantis ekonominį, teisinį ir moralinį aspektus).

Žvelgiant istoriškai, pirmųjų keturių charakteristikų užuomazgos siekia Antiką, trys paskutinės išsiskleidžia XVI–XIX a. Šiandien neginčytinas atrodo teiginys, jog esminius šiuolaikinės autoriaus sampratos pokyčius bene labiausiai paskatino praeito amžiaus pradžios *lingvistinis posūkis*, literatūrologijoje pasireiškęs imanentinės analizės suklestėjimu. Nepaisant pozicijų įvairovės, autoriaus debatuose galima išskirti dvejopą tendenciją – arba įrodinėjama, kad autorius priklauso nuo ideologijos, konvencijų, nesąmonybės, socialinių energijų, arba laikomas kalbine reprezentacija. De Mano teigimu, viena esminių problemų, taip pat ir literatūros teorijos nesėkmių priežasčių yra mūsų negebėjimas apibrėžti, ką reiškia žodis „kalba“ ir atsakyti į klausimą, kas yra žmogus (viename interviu de Manas užsimena apie „fantastinį elementą“ žmoguje). Nors tyrinėtojai nesvetima romantikų mintis, kad autentiškiausia kalbos esmės išraiška yra poezija, literatūros ir literatūriškumo redukciją į kalbą, paneigiant realybės principą dėl absoliučios fikcijos, jis vadina klaidinančia. Literatūros fiktyvumą lemia ne tikrovės nepripažinimas, bet neaiškumas, ar kalba funkcionuoja pagal fenomenų pasaulio principus ir ar literatūra gali patikimai liudyti apie ką nors, išskyrus savo kalbą¹⁸. Apmąstydamas kalbą klasikinio gramatikos, retorikos ir logikos triviumo kontekste de Manas pabrėžia, jog triviume svarbiausiu, bet nestabiliausiu elementu tampa retorika, pažeidžianti modelio pusiausvyrą. Retorikos nestabilumas pasireiškia tropų statuso neapibrėžtumu. Tropai, nuolatiniai prasmės posūkliai, perkėlimai, pakeitimai sudaro kalbos esmę, įtikinamai demaskuojamą literatūroje.

Kitas kelias atsakyti į klausimą, kas yra autorius – autoriaus ir kūrinio santykio dekonstrukcija. Autoriaus ir kūrinio sąveiką de Manas atskleidžia pasitelkdamas Pigmaliono ir Narcizo mitus. Knygos „Skaitymo alegorijos“ skyriuje „Aš“ („Pigmalionas“), skirtame Rousseau'o lyrinės pjesės „Pigmalionas“ analizei, oksimoroniška kūrėjo ir kūrinio santykio sklaida nusakoma kaip iliuzijos, kad autorius, „aš“ ir kūrinys sutampa, žlugimas. Gamtos pasaulyje skirtumas tarp savęs ir kito konceptualizuojamas subjekto ir objekto dichotomija, o meno kūrinys gyvuoja kaip nedialektiška tapatumo ir kitybės (*sameess and otherness*) konfigūracija.

De Mano veikaluose ne tik autorius, bet ir autobiografija aprašomi kaip skaitymo, suvokimo figūros. Taip pat dekonstruojamas teiginys, jog literatūros teksto prasmė priklauso nuo skaitymo akto. Literatūra nėra skaidrus pranešimas, todėl skaitymas reiškia ne dalyvavimą vienakryptėje komunikacijoje (adresantas siunčia pranešimą adresatui), bet permainingą teksto ir skaitytojo atsispindėjimą. Jei tekstui priskiriama viena reikšmė, viena perspektyva, jis ir bus susijęs tik su vienu subjektu, kuris bando suprasti save kaip kitą skaitydamas. Ši loginė išvada leidžia de Manui paradoksaliai teigti, kad visi tekstai yra autobiografiški. Skaityti juos ir suprasti, reiškia konstatuoti ryšį tarp abiejų skaitymo procese dalyvaujančių menamų subjektų, autoriaus ir skaitytojo, kurie vienas

¹⁷ Derrida J. *Einige Statements und Binsenweisheiten über Neologismen, Post-Ismen, Parasitismen und andere kleine Seismen*, Berlin: Merve Verlag, 1997, S. 56–58.

¹⁸ Man de P. „Pasipriešinimas teorijai“, iš anglų kalbos vertė Audronė Žukauskaitė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, II dalis, Vilnius: LLTI, 2011, p. 163.

kitą apibrėžia, pakeičia ir papildo kalbinės refleksijos vyksme. Refleksijos metafora tampa dvi poros veidrodžių, atspindinčių dvi poras subjektų: subjektas prieš tekstą – subjektas tekste; subjektas tekste – subjektas po (už) teksto. Neiššifruojama, neperskaitoma veidrodžio metafora atskleidžia autoriaus įsteigimo, balso ir veido suteikimo ir ištrynimo, autoriaus ir skaitytojo sąveikos modalumus.

Literatūra

- Bachtin M. Autorius ir skaitytojas estetinėje veikloje, in Bachtin M. *Autorius ir herojus: Estetikos darbai*, iš rusų kalbos vertė Darius Kovzan, Vilnius: Aidai, 2002, p. 85–316.
- Barthes R. *Das Rauschen der Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.
- Bennett A. *The Author*, London and New York: Routledge, 2005.
- Booth C.W. Der implizite Autor, in Jannidis F. (Hg.), *Texte zur Theorie der Autorschaft*, Stuttgart: Reclam, 2000.
- Burke S. *The Death and Return of the Author. Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004 (I leidimas – 1992).
- Derrida J. *Die differance*, Stuttgart: Reclam, 2004.
- Derrida J. *Einige Statements und Binsenweisheiten über Neologismen, Post-Ismen, Parasitismen und andere kleine Seismen*, Berlin: Merve Verlag, 1997.
- Derrida J. *On the Name*, ed. by Thomas Dutoit, Stanford: Stanford University Press, 1995.
- Derrida, Jacques, 1992: *Acts of literature*: ed. by Derek Attridge, London and New York: Routledge.
- Foucault M. Kas yra autorius?, iš anglų kalbos vertė Vida Gumauskaitė in *Metai*, 1996, nr. 9/10, p. 130–139.
- Jannidis F., Lauer G., Martinez M., Winko S. (Hg.), *Rückkehr des Autors. Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs*, Tübingen: Niemeyer, 1999.
- Kantas I. *Sprendimo galios kritika*, iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1991.
- Man de P. *The Resistance to Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.
- Man de P. *The Rhetoric of Romanticism*, New York: Columbia University Press, 1984.
- Man de, P., *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*, New Haven: Yale University Press, 1979.
- Murray P. (Ed.). *Genius: The History of an Idea*, Oxford: Blackwell, 1989.
- Peters G. Genie, in Ueding G. (Hg.). *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Bd. 3: Eup-Hör, Tübingen: Niemeyer, 1996, p. 737–750.
- Robinson A. *Genius: A Very Short Introduction*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2011.
- Wimsatt K. W., Beardsley C. M. Der intentionale Fehlschluss, in Jannidis F. (Hg.), *Texte zur Theorie der Autorschaft*, Stuttgart: Reclam, 2000.

3. SKAITYMO MODELIAI

Hermeneutinis ratas

Hermeneutinis ratas – viena pamatinių hermeneutikos (gr. *hermeneuein* – išreikšti, ištarti, aiškinti; etimologija apima kalbėjimą ir supratimą) sąvokų. Hermeneutikos kaip supratimo ir interpretacijos teorijos ištakos – teologinių ir juridinių tekstų skaitymas ir aiškinimas. Modernios hermeneutikos užduotis – suprasti būtį ir žmogų remiantis kultūros tekstais, taip pat meno, literatūros, teorijos. Hermeneutiniu ratu vadinamas supratimo ir interpretacijos proceso modelis, grindžiamas taisykle, kad visuma suprantama remiantis paskirybe, o paskirybė – visuma. Teksto supratimo hermeneutinis ratas apima tris plotmes: 1) suprantamo teksto ir jį suprantančio skaitytojo; 2) teksto dabarties ir suprantančiojo istoriškumo; 3) dalies ir visumos. Hermeneutinio rato sąvoka reiškia, kad apibūdinant hermeneutinį supratimą nedera kalbėti apie genetinius santykius ir pirmumą.

Hermeneutinio rato fenomenas aptinkamas antikinėje retorikoje, iškaltos mense ir filosofijoje. Apie dalies ir visumos sąveikos svarbą kalbos prasmės formavimui rašė Platonas *Faidre*: „Kiekviena kalba privalo būti sustatyta tarsi gyva būtybė: jai būtina turėti kūną su galva bei kojomis, o stuomuo ir galūnės turi tarpusavyje derėti ir atitikti visumą“¹⁹. Ankstyvosios protestantiškos hermeneutikos atstovas Philippas Melanchtonas (16a.) hermeneutinio ratiškumo principą pasitelkia didaktiniais sumetimais, aiškindamas, kaip nepatyrusius reikia išmokyti suvokti Šventąjį Raštą. Anot jo, būtina parodyti teksto visumą ir sudedamąsias dalis, kiekvieną paskirą Rašto vietą sieti su Biblijos pagrindiniu sumanymu per įstatymą, nuodėmę ir malonę perteikti universalius teiginius (*loci communes*) apie esminius žmonėms dalykus. Melanchtono amžininkas Flakijus (Flacius Illyricus) pritaikė dalies (raidės, kalbos gramatikos) ir visumos (dvasios) cirkuliarumo idėją Biblijos tamsioms vietoms aiškinti. Nesupratimą jis laikė gramatikos ir kalbos išmanymo stoka.

Mintį, jog kiekvieną rašto raidę reikia gražinti prie už ją aukštesnės dvasios, XX a. rutulioja Friedrichas Astas ir Friedrichas Schleiermacheris. Astas suformuluoja hermeneutinio supratimo ir pažinimo dėsnį: paskirybėje atrasti visumos dvasią ir iš visumos suvokti paskirybę. Dalis ir visuma lemia viena kita, yra lygiavertės. Visumą Astas apibrėžia ir kaip kūrinio kultūrinį horizontą, ir kaip būties pirmaprūdės vienovės dvasią, kuri skirtingose epochose skirtingų autorių kūrinuose įgyja skirtingus pavidalus, rekonstruojamus interpretatoriaus. Schleiermacheris, kuriam hermeneutika reiškė meną teisingai suprasti kito kalbą, pirmiausia užrašytą, patalpina hermeneutinį ratą dialoginiuose rėmuose. Visuma jam – literatūros žanras, autoriaus gyvenimas, kūryba, kalba, o paskirybė, dalis – tai kūrinys, žodis, sakiny, vieta, konkretus veiksmas, aiškintinas žanro, viso individo gyvenimo, kalbos ir kūrybos kontekste. Gramatinė interpretacija (lyginamasis metodas) tiria autoriaus kalbos problemas, o psichologinė (spėjimo, nuojautos metodas) bando susieti tekstą su autoriaus gyvenimu ir ketinimais. Supratimą vainikuoja divinacinis aktas, kai persikūnijus į autorių apčiuopiama tai, kas tekste svetima ir keista. Šiuolaikinei hermeneutikai, atmetusiai Schleiermacherio teorijos psichologinį aspektą, ypač svarbi lieka jo aptarta klaidingo supratimo galimybė, atsirandanti dėl neteisingų prielaidų, nekontroliuojamų išankstinių sprendimų, taip pat pokalbio sureikšminimas. Schleiermacheris teigia, jog teksto visumos ir kito kalbos supratimas yra begalinis uždavinys. Individualus supratimas tėra gyvenimo akimirka, menka kalbinės komunikacijos dalis.

XX amžiaus hermeneutikoje, Martino Heideggerio ir Hanso–Georgo Gadamerio veikaluose, hermeneutinio rato samprata įgyja ontologinį matmenį ir tampa istorijos veikiamo žmogaus pažinimo būdo pamatine struktūra. *Būtyje ir laike* Heideggeris rašė, jog hermeneutinis ratas nėra bet kokio pažinimo būdo vieta, tačiau yra štai–būties egzistencinės išankstinės struktūros (Vor–Struktur) išraiška²⁰. Ratas jungia aiškinimą (supratimo formavimą bei

¹⁹ Platonas. *Faidras*, iš graikų kalbos vertė Naglis Kardelis, Vilnius: Aidai, 1996, p. 70.

²⁰ Heidegger M. *Sein und Zeit*, 16. Auflage, Tübingen: Mohr, S. 153.

parengimą) ir supratimą, interpretaciją, tekstą ir išankstines prielaidas, svetimą mąstymą ir savo patirtį, „savo paties hermeneutinę situaciją“. Heideggerio hermeneutinio rato sampratos naujumas siejamas su filosofo atida supratimo ir aiškinimo situacijos istoriškumui, žmogaus baigtinumui būties istorijos atžvilgiu. Nuo interpretatoriaus faktiškumo ir laikiškumo, įmestumo į būtį ir gebėjimo išsakyti kito kalboje ir štai–būties struktūroje priklauso supratimo galimybės ir ribos. Interpretatorius turi kritiškai permąstyti populiarias sąvokas, saugotis mąstymo įpročių ribotumo, dėmesį sutelkti į analizuojamą dalyką, o ne į išmonę.

Gadameris pritaria Heideggerio reikalavimui įsisąmoninti savo išankstines nuomones bei išankstinius sprendimus, nes tekstas nieko nesako, jei neįsisavinamas egzistenciškai. Atskirti teisingus išankstinius sprendimus nuo klaidingų gali laiko nuotolis. Gadameris taip pat pabrėžia hermeneutinio rato ontologiškumą. Ontologiškumas, anot Gadamerio, tai universalumas. Ratas universalus, nes supratimas priklauso nuo išankstinių nuostatų arba motyvacijos. Žmogus supranta, nes turi prasmės lūkestį, „pilnatis numanymą“. Hermeneutinio rato dėsnį Gadameris iliustruoja svetimų kalbų mokymosi pavyzdžiu: „Iš pradžių tenka „konstruoti“ sakinį, tik paskui mėginame suprasti atskirų sakinio dalių kalbinę reikšmę. Tačiau ir patį šį konstravimą jau vairuoja prasmės laukimas, kylantis iš ankstesniojo konteksto. Tiesa, šis laukimas turi leisti pataisomas, kai to reikalauja tekstas. Tai reiškia, kad laukimas perderinamas ir tekstas sujungiamas į vieningą nuomonę (Meinung) remiantis kitu prasmės laukimu. Taip supratimas nuolat juda nuo visumos prie dalies ir atgal prie visumos“²¹. Būtent kalbos matmuo Gadamerio filosofijoje suformuoja universumą, kuriame tarpsta kiekvienas supratimas ir žmogaus būtis. Įžengti į hermeneutinį ratą reiškia gebėti tinkamai „įeiti“ į kalbą, kuri sudaro kultūrinės tradicijos pamatą.

Literatūra

- Ast F. *Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik* in Gadamer H.–G., Boehm G. (Hg.). *Seminar: Philosophische Hermeneutik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977, p. 111–130.
- Bolten J. Die hermeneutische Spirale, in *Poetica*, Bd. 17, München, 1985, p. 355–371.
- Bontekoe R. *Dimensions of the Hermeneutic Circle*, Atlantic Highlands/NJ: Humanities Press International, 1996.
- Gadamer H.–G. Apie supratimo ratą, in Gadamer H.–G. *Istorija. Menas. Kalba*, sudarė ir iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 27–34.
- Gadamer H.–G. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: Mohr, 1960.
- Grondin J. *Einführung zu Gadamer*, Tübingen: Mohr, 2000, p. 125–134.
- Grondin J. *Filosofinės hermeneutikos įvadas*, iš vokiečių kalbos vertė Nerija Putinaitė, Vilnius: Aidai, 2003, p. 77–86, 119–120, 134–135, 167–169, 188–191.
- Heidegger M. *Sein und Zeit*, 16. Auflage, Tübingen: Mohr, 1986, p. 151–154.
- Platonas. *Faidras*, iš graikų kalbos vertė Naglis Kardelis, Vilnius: Aidai, 1996.
- Sverdiolas A. *Aiškinimo ratas. Hermeneutinės filosofijos studijos–2*, Vilnius: Strofa, 2003.

²¹ Gadamer H.–G. *Istorija. Menas. Kalba*, sudarė ir iš vokiečių kalbos išvertė A. Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 27.

4. INTERPRETACIJA

Lot. *interpretatio* – aiškinimas, vertimas, supratimas. Daiktavardis *interpres* iš pradžių reiškė tarpininką tarp žmonių, taip pat tarp dievų ir žmonių (kunigą, pranašą, ženklų aiškintoją). Ilgainiui žodžiui suteikta vertėjo žodžiu ir raštu reikšmė. Nuo Cicerono laikų interpretacija reiškia tekstų, pirmiausia, juridinių aiškinimą, „išdėstymą“. Būtinybė interpretuoti atsirado todėl, kad keičiantis kultūrinėms normoms, svarbu užtikrinti adekvatų tekstų ir juos sudarančių žodžių prasmės suvokimą. Antikoje kalbėta apie du interpretacijos tipus: 1) retorinę, gramatinę interpretaciją, nukreiptą į paradinę prasmę; 2) alegorinę interpretaciją, kurioje paradinė prasmė (sensus litteralis) paklūsta perkeltinei, alegorinei arba simbolinei prasmei.

Pastaraisiais dešimtmečiais interpretacija apibrėžiama trejopai: kaip žodinių, rašytinių, ženklinių pranešimų (teologinių, juridinių, istorinių, filologinių, literatūrinių) supratimo ir aiškinimo a) veiksmas, procesas, b) rezultatas, c) kaip disciplinuota refleksija, supratimo menas ir būdas, apimantis hermeneutinio rato sąvoką ir ją konkretinančias prielaidas. Filosofinės interpretacijos sampratos ištakos – XIX a. vokiečių hermeneutikos atstovų Friedricho Schleiermacherio ir Wilhelmo Dilthey'aus veikalai. Schleiermacheris išskyrė gramatinę (kalbinę) ir psichologinę interpretacijas; pastaroji remiasi divinacija (supratimas, implikuojantis pirminį skirtingų individualybių panašumą ir vykstantis kaip intuityvi teksto reikšmių pagava, leidžianti apčiuopti autoriaus savitumą).

Dilthey'aus koncepcijoje įsimintina aiškinimo ir supratimo priešprieša, grindžiama gamtos (tikslųjų) ir dvasios (humanitarinių) mokslų skirtimi. Gamtos mokslai įsivaizduoja (aiškina), pasaulį (gyvenimą) kaip chaotišką mašinų gamyklą, kurioje paskiras žmogus tik nereikšmingas sraigtelis priežasčių ir padarinių grandinėje. Dvasios mokslų paskirtis – gvildinti individualias patirtis, susiejant jas su istorine patirtimi. Šias pastangas atspindi Dilthey'aus kultivuotas biografijos žanras, pavyzdžiui, *Schleiermacherio gyvenimas* (1870), kuriame filosofo gyvenimo ir kūrybos supratimas neatskiriamas nuo detalios istorinio ir kultūrinio gyvenimo analizės, apima sinchroninį ir diachroninį aspektus.

Martinus Heideggeris veikaluose *Būtis ir laikas* (1927), *Pakeliui į kalbą* (1959) interpretacijos sąvoką vartoja apibrėžti žmogaus esminį santykį su savo būtimi pasaulyje. Jis išskiria tris dimensijas, darančias įtaką interpretacijai: 1) technikos, jau turimos; 2) pozicija, taškas, kuriame interpretuojame (čia–būtis); 3) sąvokos, kuriomis apibrėžiame supratimą. Interpretuodami mes nesuvokiame šių pamatinių dimensijų, geriausiu atveju, suvokiame tik dalį.

Hansas Georgas Gadameris *Tiesoje ir metode* interpretacijos prielaidas perkelia į kalbą. Kalba, anot Gadamerio, tai būtis, kuri gali būti suprantama. Kalba tuo pat metu yra interpretacijos objektas ir mediumas. Kito pavertimas objektu laikomas saviklovos funkcija. Saviklovą apriboti ir išplėsti mūsų akiratį padeda dėmesys tradicijai. Santykis su kalbine tradicija, nepavaldžia individui, vaizduojamas kaip žodinis dialogas, pokalbis, keitimasis klausimais ir atsakymais, kurio metu nesupratimas ir nesusipratimai gali būti pašalinti.

Prancūzų hermeneutikos atstovas Paulis Ricoeuras atkreipia dėmesį į tekstinį, rašytinį tradicijos aspektą, įsteigiantį distanciją tarp aiškintojo ir tradicijos. Tylintis raštas negali koreguoti savo interpretacijų; todėl interpretacija suprantama ne kaip dialogas, pokalbis, bet kaip skaitymas. Skaityti, reiškia teksto kalbą papildyti nauja kalba. Tarp šių dviejų kalbų nėra apibrėžtos sąsajos, neįmanoma sugrįžti pie autoriaus intencijos, konteksto, aiškios vienintelės teksto prasmės. Interpretacija sutampa su struktūralistine ir semiotine analize, kuri, savo ruožtu, esanti tradicijos tekstualumo, „užtemdančio“ ir siuntėjo, ir gavėjo pozicijas, pasekmė, nors struktūralistai ir semiotikai nelinkę nurodytų transformacijų pripažinti.

Interpretacijos sampratos modifikacijos hermeneutikoje atskleidžia problemas, su kuriomis susiduriama, bandant ją apibrėžti. Šiuolaikinėje literatūros teorijoje išskiriama keletas interpretacijos sąvokos bruožų:

- interpretacija siejama su tekstu. Interpretatorius nerekonstruoja, remdamasis tekstu, autoriaus psichologijos, politinių ir socialinių aplinkybių, todėl siūloma atskirti teksto vartojimą, jo pritaikymą individualiai skaitytojo situacijai ir interpretaciją kaip universalių tiesų apie žmogų ir meną supratimo vyksmą;
- interpretacija nukreipia į tekstą kaip visetą – interpretuojamos ne tik „tamsios vietos“ ar neaiškūs žodžiai, bet visas tekstas, todėl interpretaciją siūloma skirti nuo komentaro;
- interpretacija remiasi prielaida, jog, aiškinantis kūrinio reikšmes, įmanoma atkurti tikrąją žodžių prasmę;
- interpretacija nėra laisvas nuomonės dėstymas – ji turi paklusti tam tikroms taisyklėms, kurių pobūdis priklausytų pasirinkto metodo problematikos sferai;
- interpretacija – tai kompleksinė literatūrologinė veikla, kurios teorinis pamatas skleidžiasi skirtingais pasakymų tipais, kalbiniais veiksmais arba diskursais.

Praėjusio šimtmečio pabaigoje recepcijos estetikos atstovas Stanley'is Fishas, siekdamas išspręsti ginčą, kas svarbiau interpretacijoje – skaitytojas ar tekstas, sukūrė *interpretacinės bendruomenės* terminą. Skaitymo procese, pasak Fisho, svarbiausia yra pasirinkta interpretacijos strategija, perspektyva, o ne ontologiniai dalykai. Tačiau strategijos pasirinkimas nėra savavališkas – jis priklauso nuo socialinių normų, ir ypač nuo institucinių konvencijų. Skaitymo strategijų ir nuostatų panašumas formuoja interpretacines bendruomenes, leidžia atskirti teorinius modelius.

Interpretacijos teorijos kūrėjų bandymus sugriežtinti metodologines prielaidas kritikuojantys poststruktūralizmo atstovai pabrėžia, jog autoriaus, skaitytojo, teksto, žanro, kalbos sąvokos implikuoja nesąmoningumo dimensiją, lemiančią jų artikuliacijos netobulumą. Kultūra, istorija, mąstymas, siela, teorija nėra nenuginčijamas literatūros kūrinių interpretacijos pamatas, kadangi tai taip pat tekstai, kurie gali būti suprantami skirtingai: kiekviena interpretacija linkusi tapti kitos interpretacijos projektu. Kita vertus, aksioma, kad interpretavimas prasiskverbia į kiekvieną patirtį, pažinimą ir kalbą, gali būti laikomas interpretacijos teisėtumo įrodymu.

Literatūra

Eco U. *Interpretation and Overinterpretation* (with interventions of R. Rorty, J. Culler, Ch. Brooke–Rose), Cambridge University Press, 1992

Eco U. Tarp autoriaus ir teksto, iš anglų kalbos vertė Jūratė Levina, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p.267–285.

Fish St. *Is There a Text in this Class? The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Gadamer H.–G. Tekstas ir interpretacija, in idem *Istorija. Menas. Kalba*, iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 171–198.

Hiley D.R., Bohman J.F., Shusterman R. (ed.). *The Interpretative Turn: Philosophy, Science, Culture*. Itaca, New York, 1991.

Hirsch E.D. *Validity in Interpretation*, New Haven: Yale University Press, 1967.

Iser W. *The Range of Interpretation*, New York: Columbia University Press, 2000.

Jannidis F. et al. (Hg.). *Regeln der Bedeutung. Zur Theorie der Bedeutung literarischer Texte*, Berlin/New York, NY: de Gruyter, 2003.

Ricoeur P. *Egzistencija ir hermeneutika: Interpretacijų konfliktas*, sudarė, iš prancūzų kalbos vertė ir įvadinį straipsnį parašė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

Ricoeur P. *Interpretacijos teorija*, iš anglų kalbos vertė Rasa Kalinauskaitė ir Gintautė Lidžiuvienė. Vilnius: Baltos lankos, 2000.

5. RECEPCIJOS TEORIJOS

Literatūros teorijos kryptis, tirianti skaitytojo reakcijas ir funkcijas meninės komunikacijos procese. Receptijos teoriją sudaro trys vienas kitą papildantys teoriniai modeliai, susiformavę XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntajame dešimtmetyje: Hanso Roberto Jausso receptijos estetika (Rezeptionsästhetik), Wolfgango Iserio poveikio teorija (Wirkungstheorie), taip pat JAV ir Anglijoje Davido Bleicho, Jonathano Cullerio, Stanley'o Fisho, Normano Hollando, Walterio Michaelso ir kt. plėtota skaitytojo atsako teorija (reader-response criticism). Receptijos estetikos steigties dokumentu laikoma Jausso inauguracinė paskaita „Ką reiškia ir kam reikia studijuoti literatūros istoriją?“, perskaityta 1967 m. naujai atidarytame Konstancos universitete (išspausdinto paskaitos teksto pavadinimas *Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija*). Joje buvo siūloma literatūros ir meno istoriją traktuoti kaip estetinės komunikacijos procesą, kuriame vienodai svarbūs visi trys dalyviai: autorius, kūrinytis ir skaitytojas. Skaitytojui grąžinama jo istorinė teisė dalyvauti kūrinytis vertinime, užuot palikus šią teisę pačiam kūrinytiui arba autoriui. Jausso tikslas – atnaujinti literatūros istorijos metodologiją, išvengti tuo metu populiarių marksizmo, hipertrofavusio meno socialumą, klasinį pobūdį, ir formalizmo, pabrėžusio meno autonomiją ir specifiką, metodų, neatsižvelgusių į literatūros suvokimo ir poveikio dimensiją, trūkumų. Literatūros istorijos tikslas – atkurti nutrūkusias praeities ir dabarties kūrinytis skaitymų sąsajas, kvestionuoti estetikos ir istorijos priešpriešą. Receptija, anot Jausso, yra aktyvus kūrinytis įsisavinimas, apimantis jo ankstesnių skaitymų istoriją. Literatūros istoriškumas grindžiamas ne „literatūrinytis faktų“ sąryšiu, bet ankstesnių skaitytojų literatūros patyrimu. Kūrinytis tampa literatūros įvykiu tik tada, kai palyginamas su anksčiau skaitytais tekstais. Jaussas išskiria tris literatūros istoriškumo receptijos aspektus: a) diachroninį, analizuojantį literatūros kūrinytis receptijų sąryšį; b) sinchroninį, tiriantį literatūros kaip sistemos ir sistemų sekos suvokimą; c) universalų, siejantį imanentinę literatūros raidą su visuotinės istorijos procesu. Tekste glūdintis reikšmės potencialas atsiskleidžia istorijos raidoje. Pagrindinės receptijos estetikos sąvokos – lūkesčių horizontas (Erwartungshorizont) ir horizonto nukėlimas (Horizontabhebung). Lūkesčių horizontas – tam tikros kartos atstovų prielaidų, prietarų, išankstinytis įsitikinytis ir pamąstymų sistema, kurią skaitytojas įdeda į tekstą, receptijos teorijoje įgyja istorinį ir estetinį matmenį. Viena vertus, jis yra teksto poveikio skirtingoms skaitytojų kartoms istorijos padarinys, kita vertus, teisėtumo (legitimacijos) instancija, suteikianti tekstui konkrečiu laikotarpiu tam tikrą statusą, kokybę, autoritetą. Hermeneutinė lūkesčių horizonto rekonstrukcija įpareigoja formuluoti klausimus, į kuriuos atsako tekstas, ir numatyti, kaip buvęs ar būsimas skaitytojas galėtų suprasti tekstą. Skaitymas yra linijinis procesas, osciluojantis tarp vienintelės tikros prasmės, visumos troškimo ir pirminytis, neginčijamų vertinytis neigimo. Skaitymo linijiskumas anaipol nereiškia nekintančios prasmės suformavimo. Priešingai, skaitymas atsiskleidžia kaip nuolatinis ankstesnių perskaitymų patikrinimas. Geras kūrinytis peržengia lūkesčių horizonto ribas, įsteigdamas savo horizontą – žanro, stiliaus, kalbos. Joks skaitytojas ar skaitytojų kolektyvas nepajėgs atskleisti visos kūrinytis reikšmės, geriausiu atveju, tik įrašys savo supratimą į jo receptijos istoriją. Todėl supratimas aiškinamas ne kaip horizontų su(si)jungimas (Horizontverschmelzung, dėl žodžio „Verschmelzung“ dviprasmiškumo 1. sulydymas, išlydymas; 2. susilieėjimas, susijungimas, neretai klaidingai suprantama H–G. Gadamerio sąvoka, reiškianti prasmės steigimo procesą, istorinės ir dabarties tradicijos sąveiką, o ne sumaišymą ar susilieėjimą), bet kaip horizonto nukėlimas. Jaussas pabrėžia, kad receptijos istorija remiasi ne kūrinytiu ir jo tiesa, o „suprantančia sąmone kaip estetinio patyrimo subjektu“²².

Wolfgangas Iseris, kitas Konstancos mokyklos atstovas, susklyaudžia istorines receptijos aplinkybes ir daugiausia dėmesio skiria teksto reikšmės konstravimo ypatumams skaitymo procese. Teorines skaitymo

²² Jauß H. R. „Rezeption, Rezeptionsästhetik“, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 8, Darmstadt, 1992, p. 999.

koncepcijas išdėsto knygose *Tekstų kreipinio struktūra: Neapibrėžtumas kaip literatūrinės prozos poveikio sąlyga* (*Die Appellstruktur der Texte: Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, 1970) ir *Skaitymo aktas: Estetinio poveikio teorija* (*Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, 1976). Suvokimo užduotis ir poveikio galimybė, pasak Iserio, yra tekstas, teksto kreipinio struktūra (Appellstruktur). Teksto struktūros tam tikru laipsniu kontroliuoja skaitymo aktą. Tekstas ir kreipiasi į skaitytoją, ir patikrina jo teiginius: „Poveikis nesietinas nei išimtinai su tekstu, nei išimtinai su skaitymu; tekstas yra poveikio potencialas, aktualizuojamas skaitymo vyksme“²³. Kurdamas fenomenologinę skaitymo akto teoriją, Iseris remiasi Romano Ingardeno estetika, pirmiausia neapibrėžtumo konceptu, taip pat Husserlio protencijos ir retencijos sąvokomis, apibūdinančiomis vidinę laiko patirtį, besikeičiančius dėmesio centrus – žiūros taškus (Blickpunkte). Skaitytojo žiūros taškų kaita atskleidžia tekstą tarsi vėduoklę. Skaityti reiškia kurti vaizdinius, formuluoti teksto nutylėtas reikšmes, aktualias pačiam skaitytojui, kurio reakcijos užtikrina ir teksto dabartiškumą, ir jo, kaip realaus įvykio, patyrimą. Iserio skaitymo akto teorijai svarbios *implikuoto skaitytojo, tuščių vietų ir repertuaro* sąvokos. Skaitymo procese skaitytojas kuria hipotezes apie teksto, jo atskirų dalių reikšmes, jas konkretina, ieško rišlumo. Esminė estetinio poveikio prielaida – apibrėžtumo ir neapibrėžtumo žaismas. Skaitytojo samprata nukreipta ne į empirinį skaitytoją, bet į recepcijos sąlygas, kurias tekstas siūlo menamam skaitytojui. Implikuoto skaitytojo konceptas „įsisteigia pačių tekstų struktūroje“ (in der Struktur der Texte selbst fundiert)²⁴. Tai yra transcendentalus modelis, leidžiantis aprašyti literatūrinių tekstų poveikio struktūras. Iserio skaitymo akto teorijoje kalbama apie teksto fenomenalumą ir teorinį skaitytojo konstrukta, kuriam netaikytinos psichologinės ar sociologinės charakteristikos. Implikuotas skaitytojas priešinamas eksplikuotam skaitytojui – tai skaitytojas, į kurį kreipiamasi tekste: „gerbiamas skaitytojau“, „miela skaitytoja“ etc. Kita vertus, implikuoto skaitytojo veikla taip pat skiriasi nuo Jausso aprašomos istorinio skaitytojo supratimo ir aiškinimo veiklos. Iseris teoriškai pripažįsta, kad teksto skaitytojo vaidmuo istoriškai ir individualiai realizuojamas skirtingai, tačiau jį domina sinchroninė prasmės radimosi skaitymo procese dimensija, o Jausą – diachroninė (istorinis horizontas ir jo kaita). Skaitytojo vaidmenį ir funkcijas poveikio teorijoje apibrėžianti teksto struktūrų ir skaitymo akto struktūrų sąveika, savo ruožtu, implikuoja *tuščių vietų* buvimą tekste. Tuščios vietos (neapibrėžtumas, neigimas, negatyvumas) laikomos literatūros kūrinio specifikos išraiška, produktyvaus skaitymo pradžia ir sąlyga. Kad užpildytų teksto tuštumas, implikuotas skaitytojas turi patikrinti prielaidas, atgaminti trūkstamus ryšius ir pateikti išvadas. Tokia tuščia forma gali būti archetipas. Lygindamas klasikinius (Henry Fieldingo, Williamo Thackeray’aus) ir modernius romanus (Jameso Joyce’o, Samuelio Becketto), Iseris parodo, kad skaitytoją trikdančių ir jo fantaziją skatinančių tuščių vietų vaidmuo modernistinėje literatūroje daug svarbesnis negu klasikinėje. Kodo sąvoką Iseris vartoja kaip literatūrinės konvencijos, retorinio instrumento sinonimą. Kodai reguliuoja teksto ir skaitytojo komunikaciją. Jie yra tam tikros ir reikšmės kūrimo, ir reikšmės suvokimo taisyklės, kurios, pavyzdžiui, padeda atskirti trivialiąją literatūrą ir kanoninius tekstus. Apie ypatingą kūrinio poveikį galima kalbėti tada, kai jis priverčia skaitytoją atnaujinti įprastus skaitymo kodus. Geros ar blogos kūrinio analizės kriterijai nenurodomi, tačiau akivaizdu, kad Iseris skeptiškai vertina tokį literatūros mokslą, kuris redukuoja tekstą į apibrėžtas, kategoriškas reikšmes. Knygoje *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas: Literatūrinės antropologijos perspektyvos* (1991) dėmesį skaitytojo ir teksto sąveikai nustelbia dėmesys antropologinėms vaizduotės, fikcijos, inscenizavimo kategorijoms, kurių sklaida literatūroje, Iserio manymu, liudija prigimtinį žmogaus norą suteikti pavidalus tėkmei, gebėjimą įžvelgti kitoniškumą.

Lygiagrečiai su fenomenologijos ir hermeneutikos įtaką patyrusia Konstancos mokykla funkcionavusi anglų–amerikiečių skaitytojo atsako teorija metodiniu požiūriu nebuvo homogeniška. Jos atstovai, polemizuodami su Naujosios kritikos tradicija, teigė literatūros kūrinio reikšmės formavimo subjektyvumą, siejamą arba su tekstu, arba su skaitytojų kolektyvu. Artimas struktūralizmui ir semiotikai Culleris pabrėžė teksto ir kodo vaidmenį, Peteris

²³ Iser W. *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, 3. Auflage, München: Fink, 1990, S. 7.

²⁴ Ten pat, S. 60.

Rabinowitz'čius ir Ericas Donaldas Hirschas – intencijos, Stanley'is Fishas – „interpretacinės bendruomenės“ ribojamą skaitytojo laisvę ir kūrybiškumą teksto intencijos atžvilgiu. Normanas Hollandas skaitytojo atsako teoriją papildė psichoanalitinio pobūdžio svarstymais apie skaitytojo tapatybės formavimąsi, saviinscenizavimą skaitymo procese.

Aptarti atvejai byloja apie pastangas įprasminti, kanonizuoti skaitytojo vaidmenį. Pavyzdžiui, Culleris knygoje *Struktūralistinė poetika: Struktūralizmas, kalbotyra ir literatūros studijos* (1975) intensyviai plėtojo literatūrinės kompetencijos idėją. Literatūrinė kompetencija vadinamas literatūros analizės kodų, konvencijų ir taisyklių išmanymas, gebėjimas koherentiškai įrašyti skaitomą tekstą į žanro, tematikos poetinę tradiciją. Cullerio sąvoka primena Fisho informuoto skaitytojo, turinčio literatūrinę, semantinę ir sintaktinę kompetenciją, sampratą. Fishas kūrė interpretacinės bendruomenės sąvoką kaip kritinį atsaką į fenomenologinę recepcijos teoriją, kuri pabrėžė ypatingą, nukreipiantį tam tikra linkme teksto intencinės struktūros vaidmenį skaitytojui. Kadangi, anot Fisho, literatūros tekstai, kitaip nei kalbos aktai, yra daugiareikšmiai, skaitytojais reaguojama į tekstų siunčiamus signalus skirtingai. Tačiau skaitytojo savivalę reguliuoja bendruomenė, kuriai jis priklauso. Skaitantis subjektas – visuomeninis konstruktas, interpretacinių strategijų funkcija. Fisho kritikai atkreipė dėmesį į tai, kad interpretacinės bendruomenės ar grupės tarpusavyje konkuruoja, varžosi dėl įtakos akademiniam gyvenimui. Pažinimas remiasi prieštariniais interesais (socialiniais, kultūriniais, lytiniais, rasiniais), kurie kvestionuoja tiek recepcijos, tiek teksto autonomiją.

Nuo praėjusio amžiaus 9-ojo dešimtmečio pabaigos recepcijos teorijos tapo atviros diskurso, lauko, sistemos, lyčių ir kt. problemoms. Teoriniam skaitymo apmąstymui pravarti *žanro* kategorija, funkcionuojanti ir kaip suvokimo schema, ir kaip kūriniių klasifikavimo priemonė, ir kaip meninė struktūra.

Literatūra

Fish S. Ar šiose paskaitose yra tekstas?, iš anglų kalbos vertė Irena Ragaišienė, Daiva Daugirdienė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, Vilnius: LLTI, 2011, p.89–108.

Fish S. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretative Communities*, Harvard: Harvard University Press, 1980.

Freund E. *The Return of the Reader: Reader–Response Criticism*, London: Methuen, 1987.

Holland N.N. *5 readers reading*, New Haven: Yale University Press, 1975.

Ingarden R. *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*, Tübingen: Niemeyer, 1968.

Iser W. *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, 3. Auflage, München: Fink, 1990.

Iser W. *Die Appellstruktur der Texte: Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 1970.

Iser W. *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas: Literatūros antropologijos perspektyvos*, iš vokiečių kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Aidai, 2002.

Iser W. Teksto suvokimas, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė, Laurynas Katkus, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p.21–58.

Jauß H.R. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982.

Jauß H.R. *Die Theorie der Rezeption – Rückschau auf ihre unerkannte Vorgeschichte*, Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 1987.

Jauss H.R. Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė, in *Literatūros istorija ir jos kūrėjai (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 17)*, Vilnius: LLTI, 2004, p. 191–245.

Jauß H.R. *Probleme des Verstehens*, Stuttgart: Reclam, 1999.

Jauß H.R. Rezeption, Rezeptionsästhetik, in Ritter J. u.a. (Hg.) *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 8, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992, p. 996–1004.

Jurgutienė A. Fenomenologinis, hermeneutinis ir recepcinis teksto interpretavimas, in *XX amžiaus literatūros teorijos*, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 17–62.

Jurgutienė A. Skaitytojo atsako kritika: Stanley E. Fish, in *Colloquia*, t. 28, Vilnius: LLTI, 2011, p. 13–30.

Klawitter A., Ostheimer M. Rezeptionsästhetik, in idem *Literaturtheorie – Ansätze und Anwendungen*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008, p. 72–92.

Simon T. *Rezeptionstheorie: Einführung und Arbeitsbuch*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003.

6. ŽANRAS

Žanras (pranc. k. genre – rūšis, žanras; giminė) – sąvoka, apibūdinanti skirtingas diskurso formas, tekstinių darinių grupes bei joms priklausančių veikalų kūrimo ir skaitymo modelius. Kūrinio priskyrimas žanrui yra interpretacinis veiksmas. Žanrų apibrėžimą ir klasifikacijas komplikuoja jų kaita ir požiūrių įvairovė, kurią atitinka sinonimiškai vartojamų sąvokų gausa. Greta žodžio *genre* anglų kalboje vartojami žodžiai *kind, species, type, form*, vokiečių – *Gattung, Art, Typ*, rusų – *pod*, lietuvių – *rūšis*. Pradedant Platono *Valstybe* ir Aristotelio *Poetika* žanrinių kūrinio ypatumų nustatymas laikomas svarbia visos literatūros (poezijos) supratimo dalimi. Diskusijos vyksta dėl universalumo ir individualumo, normatyvumo ir natūralumo santykio problemos, Jacqueso Derrida žodžiais, dėl žanro įstatymo ir žanro teisės²⁵. Šiuolaikiniuose žanro tyrimuose išryškėja dvi sampratos. Pirmoji, teorinė, traktuoja žanrus kaip konvencinius analitinius konstruktus, taikomus grupuoti tekstus ir kurti sistemas remiantis išankstiniais kriterijais. Šios koncepcijos atstovai tikrina ir peržiūri ankstesnes teorijas, dažniausiai operuoja rūšies sąvoka, išskiria epą, lyriką, dramą kaip menamai nepavaldžius laikui, transistorinius dalykus. Vadovaujamosi nuostata, jog žanras turi būti įrašytas į žanrinę sistemą, kad būtų suprastas kaip žanras. Antroji samprata aiškina žanrus kaip istorines institucijas, kintančios literatūrinės realybės stebėjimo rezultatus. Ši koncepcija pabrėžia žanro procesualumą, atvirumą pokyčiams, žanrinių sistemų netobulumą. Žanrų raida reiškia ir visos sistemos, ir atskiro žanro, pavyzdžiui, herojinio epo transformacijas ir nunykimą arba klasikinės utopijos išstūmimą ir pakeitimą fantastine literatūra. Dviejų sampratų, sinchroninės ir diachroninės, konfliktas įgyja metodinį pobūdį ir sprendžiamas pragmatiškai – atsižvelgiama į situaciją, jos dalyvius ir jų tikslus, siūloma pasirinkti konkrečią epochą, kuri leistų rekonstruoti užbaigtą žanrų sistemą. Šiuo požiūriu paranku palyginti klasicizmą, kuriame buvo siekiama žanro grynumo, skelbiama žanrų hierarchija, vadovaujamosi kanonu, ir romantizmą, teigusį, jog kiekvienas eilėraštis yra pats sau žanras ir vis dėlto sukūrusį savo žanrų hierarchiją.

Siekiant konkretinti kalbėjimą apie žanrą, formuluojami vienas kitą papildantys klausimai: 1) ar literatūros kūrinys būtinai turi priklausyti konkrečiam žanrui? 2) kas jį priskiria vienam ar kitam žanrui, rašytojas ar skaitytojas, kritikas? 3) ar žanrai kinta ir, jei sakome, kad kinta, kuo remdamiesi tai teigiame? 4) kur ieškome žanro kanono ir kokius žanrų klasifikavimo, atpažinimo kriterijus renkamės?

Žanrų transformacijų aprašymo ir analizės keblumai atsiranda ne tik dėl juos formuojančių požymių gausos, bet ir dėl tų požymių svarbos eiliškumo nebuvimo, taip pat dėl daugybės to paties žanro variantų. Pavyzdžiui, romanai skirstomi į auklėjimo, tremties, nuotykių, istorinius, laiškų, psichologinius, eiliuotus, eksperimentinius, antiromanus etc. Nėra romano, kuris apimtų visus šiam žanrui būdingus bruožus, ir nėra tokių žanrinių požymių, kurie tiktų vien tik romanui apibūdinti. Nesukurtos taisyklės, kurios reguliuotų atitikimus žanrui ar nukrypimus nuo jo. Gérardas Genette'as žanrinę tekstų sąveiką, pavyzdžiui, herojinio epo ir modernaus romano James'o Joyce'o *Ulise*, pavadino architekstualumu.

Žanras, kaip ir šiuolaikinė literatūra, praranda substancialumą ir tampa institucija, nuolat peržengiančia savo ribas. Tačiau iki šiol žanro pasirinkimas ar jo atsisakymas nelaikomas neutraliu dalyku. Dėmesys vienam ar kitam žanrui atskleidžia rašytojo estetinę nuostatą, kvalifikaciją, padeda identifikuoti literatūrinius sąjūdžius, kartas, dominuojančius žanrus, fiksuoti žanrinio mąstymo netolydumus. Teigiama, jog žanrai aiškiau kultivuojami masinėje literatūroje. Pastaraisiais dešimtmečiais žanro sąvoką neretai nustelbia diskurso, rašto, tekstualumo, diskursyviųjų praktikų, hiperteksto sąvokos. Kita vertus, intensyvėja naujų, internetinių žanrų tyrimas²⁶.

²⁵ Derrida J. „La loi du genre/The law of genre“ in: *Glyph: Textual Studies*, 7, 1980. p. 176–201.

²⁶ Giltrow J., Stein D. (Ed.). *Genres in the Internet*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 2009.

Literatūra

Cohen R. Genre Theory, Literary History, and Historical Change, in Perkins D. (Ed.). *Theoretical Issues in Literary History*, Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1991, p. 85–113.

Dowd G., Stevenson L., Strong J. (Ed.). *Genre Matters: Essays in Theory and Criticism*, London: Intellect Ltd, 2006.

Fowler A. *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Oxford: Clarendon Press, 1982.

Genette G. *Introduction à l'architexte*, Paris: Seuil, 1979; išversta į anglų, vokiečių, rusų kalbas.

Giltrow J., Stein D. (Ed.). *Genres in the Internet*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 2009.

Gymnich M., Neumann B., Nünning A. (Hg.). *Gattungstheorie und Gattungsgeschichte*, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2007.

Kubilius V. *Žanrų kaita ir sintezė*, Vilnius: Vaga, 1986.

Maingueneau D. „Žanrai ir pozicijos užsiėmimas“, in idem *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, vertė Jūratė Skersytė, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 61–86.

Zymner R. (Hg.). *Handbuch Gattungstheorie*, Stuttgart und Weimar: J.B. Metzler, 2010.

Žukas S. „Literatūros rūšys ir žanrai“ in *Literatūros teorijos apybraiža*, Vilnius: Vaga, 1982, p.185–205.

7. LITERATŪROS ISTORIJA

Dviprasmiška sąvoka, apibūdinanti 1) objektą, literatūros istorinį procesą, žymimą datomis; 2) objekto supratimą, aiškinimą, pavaizdavimą – literatūros istorijos rašymą. Sąvoka reiškia konkrečios šalies, tam tikros epochos literatūros raidą ir visuotinės, pasaulinės literatūros raidą. Literatūros istorijos apibrėžimo ir rašymo problema pirmiausia susijusi su abiejų sąvoką sudarančių žodžių daugiareikšmiškumu. Istorija reiškia ir literatūros dinamiką, ir jos kontekstą, „istoriją literatūroje“, istorinių įvykių seką ir tos sekos interpretaciją.

Istorija ir literatūros istorija, skirtingai nei gamtos mokslai, tiria žmogaus, o ne gamtos sukurtus dalykus. Kiekvienas istorikas yra istoriškas, yra veikiamas savo laiko, tradicijos ir atskleidžia ne objektyvią, universalią, bet istorinę, interpretacinę tiesą. Kūrinių ir autorių atranka priklauso nuo literatūros sampratos, pavyzdžiui, ginčijamasi, ar prasminga įtraukti į literatūros istorijos vadovėlius masinę, trivialiąją literatūrą, ar reikia remtis tik kanoniniais autoriais ir jų kūriniais.

Literatūros istorija kaip savarankiška disciplina atsirado XIX a., pirmiausia Vokietijos, vėliau Anglijos, Prancūzijos universitetuose. Iki XIX a. jos vietą užimdavo rašytojų gyvenimo ir knygų kronikos. XIX a., veikiamas romantikų išaukštinto istorizmo principo, susiformavo literatūros istorijos modelis, kurio pagrindą sudarė nacijos, valstybingumo, rasės, aplinkos, moralės, religijos idėjos. Per kūrinių istoriją buvo siekiama atskleisti nacionalinio savitumo saviraišką, susieti tautos istoriją su pasauliniais įvykiais. Medžiaga buvo grupuojama atsižvelgiant į žanrų, literatūrinių krypčių raidą arba tiesiog chronologine tvarka pateikiant monografines apybraižas apie garsių ar mažiau garsių rašytojų gyvenimą ir kūrybą.

Nacionalinės literatūros istorijos modelis iki šiol tebėra populiariausias, nors būta daug bandymų jį pakeisti kitais. Pagrindiniai šio modelio bruožai: chronologijos, epochų ir amžių kaitos principo svarba; pabrėžiama nacionalinės raštijos pradžia; nacionalinė literatūra lyginama su antikinės literatūros, lotyniškosios literatūros, krikščioniškosios literatūros tradicijomis; daugiau dėmesio skiriama tam tikrai epochai ar literatūros kryptim, aprašoma istorinė kultūrinė terpė, konkretaus laikotarpio literatūros proceso ypatybės, o baigiama reikšmingų autorių ir kūrinių aptarimu.

Nacionalinės literatūros istorijos paskirtis – puoselėti tautos identitetą, kultūrą, kalbą. Pastaraisiais dešimtmečiais pabrėžiamas multikultūrinis, transkultūrinis, globalus literatūros istorijos pobūdis. Vienas iš naujesnių pavyzdžių – Vokietijoje sukurtas 4 tomų veikalas *Literatūros istorija: Globalios perspektyvos link* (2006–2009), kuriame aptariamos Vakarų ir Rytų, afrikiečių, arabų, kinų, japonų Europos literatūros. Analizę struktūruoja trys temos: literatūros sampratos, žanrų sistemos raidos ir tarpusavio sąveikų (komparatyvistinis matmuo).

Tekstų ir kontekstų gausa ir įvairovė, teorinių požiūrių skirtumai verčia pripažinti bet kurios literatūros istorijos neišsamumą, netobulumą. Savaimė tampa aktualus atrankos kriterijų, vertinimo klausimas. Tai ir etinė, ir ideologinė problema.

Ideologinis atrankos kriterijus dominuoja nedemokratinuose režimuose, kuriuose menui priskiriamos politinės, didaktinės funkcijos ir neatsižvelgiama į jo savitumą. Vieni pirmųjų prieš XIX a. sukurtą literatūros istorijos modelį sukilo amerikiečių Naujosios kritikos atstovai, propagavę imanentinę estetiką. Thomas Stearnsas Eliotas atmetė genetinį ir impresionistinį literatūros aiškinimą, ragindamas daugiau dėmesio skirti kalbai. Ivoras Richardsas pasisakė prieš moralės, logikos, chemijos standartų taikymą eilėraščio analizėje, nes eilėraštyje, anot jo, lemia gramatinė, semantinė, sintaksinė struktūra. Norint paaiškinti tekstuose glūdinčią ironiją, dviprasmybes, paradoksus, nebūtina remtis jokiais išoriniais kontekstais.

Antiistorinė Naujosios kritikos nuostata turėjo didelės įtakos Amerikos akademinėi sistemai iki XX a. septintojo dešimtmečio. Maždaug tuo pat metu, 1924–1928 m., tradicinei literatūros „generolų“ istorijai energingai

pasipriešino rusų formalistai, kurie sutelkė dėmesį į vidinius literatūros dėsningumus, poetines sukeistinio technikas, sukūrė imanentinį literatūros (literatūriškumo) evoliucijos modelį. Tradicijos sąvoką jie pakeitė sistemos ir funkcijos kategorijomis. Ir literatūra, ir paskiras literatūros kūrinys traktuojamas kaip funkcijų sistema.

Funkcija – tai vieno sistemos elemento santykis su kitais sistemos elementais ir su visa sistema, kaip konkretaus teksto vidinės sąsajos ir kaip teksto sąveikos su literatūrine ir neliteratūrine (pavyzdžiui, buitine) paradigma. Formalistų struktūrinės literatūros istorijos projektas iš esmės skiriasi nuo įvykių istorijos, nes analizuoja ne istorinių datų ar faktų seką, bet literatūros funkcionavimo sąlygas, raiškos būdų sąveikos ir transformacijos dėsningumus. Kūrinio evoliucinė vertė, anot Jurijaus Tynianovo, priklauso nuo jo vietos sistemoje, pavyzdžiui, žanro, poezijos arba prozos. Literatūros evoliucija remiasi ne tolydumo, nuoseklaus tapatybių tęstinumo principu, bet pertrūkais, kokybiniais šuoliais, revoliuciniais pokyčiais. Joje vyrauja kontrasto, parodijos, išstūmimo ir perkėlimo kategorijos.

Literatūros evoliucijos specifiką formalistai siejo su literatūros sampratos dinamika, literatūrinių verčių sistemos kaita ir jai būdingu grįžtamumu (kai aktualizuojami primiršti autoriai, žanrai, epochos). Savo koncepcijoje jie sujungė du laiko sampratos aspektus: vienalaikiškumą ir seką. Tai leido išvelgti sistemoje evoliuciją, priežastingumo, nuoseklumo dėsnius papildyti atsitiktinumo matmeniu, kitaip tariant, suderinti sinchroniją ir diachroniją. Formalizmui artimas Prahos struktūralizmo atstovas Janas Mukařovský'is, reaguodamas į kritiką dėl meno socialumo neigimo, literatūros funkcionavimą išreiškė komunikacine grandine: siuntėjas–tekstas–gavėjas. Jis pabrėžė, jog meno kūrinų reikšmė, sandara ir supratimas priklauso nuo laiko ir vietos. Estetinė funkcija atsiskleidžia skirtingai skirtinguose socialiniuose kolektyvuose; svarbu tai, ką visuomenė tam tikru metu pripažįsta esant meno kūrinium.

Skaitytojo vaidmenį literatūros istorijoje ypač pabrėžė vokiečių literatūrologas, recepcijos estetikos kūrėjas Hansas Robertas Jaussas [Jauß], kuris studijoje *Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija* (1970) pasiūlė suvokiant meno kūrinio vietą literatūros istorijoje atsižvelgti į jo istoriją – atsiradimo sąlygas, visuomeninę funkciją ir visuomeninį poveikį, nes, anot mokslininko, kalbos evoliuciją lemia taip pat santykis su istorijos procesais. Jausso bandymas nutiesti tiltą tarp marksistinės ir formalistinės literatūros evoliucijos teorijos, istorinio pažinimo ir estetinio suvokimo remiasi literatūros suvokimo ir jos poveikio matmens analize.

Literatūros istorija atsiskleidžia kaip skaitymo istorija, kaip nenutrūkstantis kūrinio ir skaitytojo dialogas. Literatūros kūrinys lyginamas su partitūra, kurioje skirtingų laikų ir kultūrinių tradicijų atstovai išgauna vis naują skaitymo rezonansą. Kūrinio suvokimas ir poveikis laikomas objektyvia lūkesčių sistema, susiformuojančia iš išankstinio žinojimo apie žanrą, kūrinų tematiką, poetinės kalbos specifiką. Be to, ankstesnį kūrinio suvokimą siūloma palyginti su vėlesniu, dabartiniu.

Dabarties ir praeities pozicijų palyginimas atskiriant ir metodiškai sujungiant diachroninę ir sinchroninę analizę apibrėžia recepcijos istoriją, jos nutolimą nuo Hanso Georgo Gadamerio istorinės veikmės sampratos, kurioje iškeliami klasikinio meno, „klasiškumo“ ir nuolatinio grįžimo į jį idėja. Jausso manymu, literatūros istorija pasiekia savo tikslą, jei aprašo literatūros sistemų seką, yra susijusi su visuotine istorija ir atskleidžia literatūros visuomeninę (skaitytojo pasaulio suvokimą, visuomeninį elgesį performuojančią) funkciją: „Atotrūkis tarp literatūros ir istorijos, tarp estetinio ir istorinio suvokimo nebus įveiktas, jeigu literatūros istorija tik paprasčiausiai dar kartą aprašys meno kūrinuose atsispindinčią visuomeninę istoriją. Literatūros istorija privalo „literatūros evoliucijos“ procese atskleisti tą tikrąją *visuomenę formuojančią* funkciją [...] – išlaisvinti žmogų iš jo gamtinių, religinių ir socialinių sąlygotumų“.²⁷ Taigi literatūrai priskiriama žmogaus išlaisvinimo funkcija, kurios sklaidą turi aprašyti literatūros istorija.

²⁷ Jauss H. R. „Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija“, in: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai: Senoji Lietuvos literatūra*, 17 knyga, Vilnius: LLTI, 2004, p. 242.

Šiuolaikinei literatūros istorijos sampratai svarbus dar vienas struktūralistinės ir poststruktūralistinės teorijos aspektas – ribos tarp teksto ir konteksto atšaukimas. Kasdienis elgesys, politika, teisė, religija, mokslas, menas vadinami tekstais. Haydenas White'as *Metaistorijoje* (1973) daro logišką išvadą, kad istorija yra nesąmoningas literatūros padarinys. Antra vertus, literatūros kūrinio vertinimas taip pat siejamas su kitais diskursais: antropologijos, estetikos, psichologijos, istorijos, medicinos etc. Naujausios literatūros istorijos traktuoja savo objekto sritį kaip be galo platų komunikacijos tinklą, į kurį įsitraukia jos pačios. Literatūros kūrinys – tam tikra programa, tolesnės komunikacijos kodas arba ruošinys. Naratyvas šiose literatūros istorijose keičiamas enciklopediniu kūrinio, faktų, įvykių pateikimu.

Literatūros istorijai kaip disciplinai skiriamos svarbios funkcijos: įsteigti literatūros mokslo objektą, jį struktūruoti, išskiriant tam tikras visumas (žanrų, epochų, kūrinių, parašytų moterų ar vyrų etc.); vertinimo, atrankos procedūromis sukurti akademinis kanonus, autorių, kūrinių, literatūrų hierarchijas; pagaliau, daryti poveikį rinkai, leidybai, auklėjimui, ugdymui.

Literatūros istorijos rašymas yra ne tik konvencijų, susitarimų, bet ir skirtingų galių kovos dalykas. Sinchroninį ir diachroninį, natūralumo ir sukurtumo aspektus, būdingus literatūros istorijai, nesunku atpažinti šiuolaikinėje literatūros teorijoje dėmesio susilaukusiai *literatūrinės kartos* sąvokai.

Literatūra

Berkhofer R.F. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge/London: Cambridge University Press, 1995.

Boyden M. *Predicting the Past: The Paradoxes of American Literary History*, Leuven: Leuven University Press, 2009.

Gallagher C., Greenblatt S. *Practicing New Historicism*, London: The University of Chicago Press, 2000.

Grabes H. *Literary History/Cultural History: Force Fields and Tension*, Tübingen: Narr, 2001.

Hutcheon L., Valdes M.J. (Ed.). *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2002.

Jauss H.R. „Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija“, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė, in: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai: Senoji Lietuvos literatūra*, t. 17, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 191–242.

Jurgutienė A. Hermeneutinis istorizmas: psichologinis, fenomenologinis, naratologinis, in *Literatūros istorija ir jos kūrėjai: Senoji Lietuvos literatūra*, 17 knyga, Vilnius: LLTI, 2004, p. 125–139.

Miller J.H. *Reconsiderations of Literary Theory, Literary History and Cultural Authority*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2002.

Perkins D. *Is Literary History Possible?*, Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1993.

Pettersson A. (Ed.). *Literary History: Towards a Global Perspective*, 4 volume, Berlin: Walter de Gruyter, 2006.

Schönert P. *Perspektiven zur Sozialgeschichte der Literatur*, Tübingen: Niemeyer, 2007.

Tynianov J. Apie literatūros evoliuciją, in *XX amžiaus literatūros teorijos: Antologija*, sudarė Aušra Jurgutienė, iš rusų kalbos vertė Birutė Meržvinskaitė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 141–152.

White H. *Metaistorija: Istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų kalbos vertė Halina Beresnevičiūtė–Nosalova, Gintautė Lidžiuvienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003.

8. LITERATŪRINĖ KARTA

Literatūrinė karta – ypatinga tam tikros literatų grupės kultūrinės, estetiškos, biografinės, socialinės tapatybės forma, leidžianti įvietinti individų grupę laike ir istorijoje. Dėl sąvokos vartojimo teoriniame diskurse tikslingumo diskutuojama, atkreipiamas dėmesys į jos metaforiškumą, neapibrėžtumą. Šiuolaikinėje literatūrologijoje karta suprantama ir kaip tyrimo perspektyva, metodas, ir kaip tyrimo objektas, teorinis konstruktas, apimantis natūralųjį, biologinį ir kultūrinį istorinį aspektus, tolydumą ir nutrūkstumą. Rašytojai (Johannas Wolfgangas Goethe'ė, François René de Chateaubriand'as, Williamas Wordsworth'as, Jurijus Lermontovas) ir kritikai (Charles–Augustin Sainte–Beuve'as) literatūrinės kartos sąvoką pradėjo intensyviau reflektuoti nuo 18 amžiaus pabaigos. Sisteminės kartų teorijos pagrindai sukurti 1920–aisiais, kai buvo išspausdinti iki šiol aktualūs veikalai: François Mentré *Socialinės kartos (Les générations sociales, 1920)*, José Ortegos y Gasseto *Mūsų laikų tema (1923)*, Karlo Mannheimo „Kartų problema“ (1928). Kartos kategorija, leidžiančia suderinti literatūrą ir kasdienybę, sinchroninį ir genealoginį literatūros reiškinių klasifikacijos aspektus, rėmėsi rusų formalistai Borisas Eichenbaumas ir Romanas Jakobsonas. Literatūrinės kartos sampratą struktūroja chronologinės koordinatės (dažniausiai kartai skiriamas laiko intervalas nuo 10 iki 30 metų), telkiantį vaidmenį atlieka reikšmingi istoriniai įvykiai (karai, revoliuciniai perversmai, nepriklausomybės paskelbimas, naujų medijų, pavyzdžiui, interneto atsiradimas). Kartos vieta, statusas kultūroje siejamas su jos elitu, vienu ar dviem iškiliais atstovais, savimone, vidiniu solidarumu ir santykiais, neretai konfliktiškais, su kitomis kartomis. Skirtingai negu literatūrinės epochos arba literatūrinio periodo sąvokos kartos sąvoka implikuoja įvairių grupių buvimą tuo pat metu. Kartų dominavimo kaita ir kova gali sutapti su literatūrinių sąjūdžių estetinių ir ideologinių orientyrų kaita, žodyno atnaujinimu. Kartos sukuria savo mitologiją, specifinius naratyvus. Kita vertus, literatūros istorijoje biologinė karta nebūtinai sutampa su kultūrine karta. Bendraamžiai rašytojai ir kritikai gali atstovauti skirtingoms vertybinėms sistemoms, pavyzdžiui, nevienodai apibrėžti literatūros, rašytojo ir skaitytojo funkcijas. Euristinę kartos semantikos potencialą lemia sąvokos vartojimo sričių įvairovė. Kaip analitinė kategorija ji atšaukia disciplinų (literatūros istorijos ir literatūros sociologijos, literatūros antropologijos ir literatūros teorijos) ribas, leidžia pažvelgti į mokslinius ginčus kaip į kartų konfliktus. Literatūrinės kartos sąvoka gali tapti pagalbine priemone siekiant išvengti išsisknijusios objektyvumo/subjektyvumo, originalumo/tradiciškumo priešpriešos. Kartos semantika konkretina ir kontekstualizuoja istorinį mąstymą, sujungdama raidos ir kartotės kategorijas, slopina įtampą tarp literatūros istorijos dalyvių lūkesčių ir literatūrinių faktų. Pierre'as Nora rašė, jog postmoderniame mąstyme kartos sąvoka nustelbė šeimos, klasės, tautos sąvokas. Šį teiginį iliustruotų kartų pavadinimų gausa 20 amžiaus kultūroje: „1914 metų karta“, „prarastoji karta“, „bitnikų karta“, „Youtube karta“ etc.

Kartos sąvoka populiari ir lietuvių literatūroje bei kritikoje. Embleminis būtų Algimanto Mackaus eilėraščių rinkinio *Neornamentuotos kalbos generacija ir augintiniai (1962)* pavadinimas. Rašoma apie „nepriklausomos Lietuvos kartą“, „žemininkų–lankininkų kartą“, „Vytauto Mačernio kartą“, „egzodo kartą“. Kartos sąvoka pasitelkiama literatūros proceso aprašymui studijoje *Naujausioji lietuvių literatūra 1988–2002 (2003)*. Kita vertus, sąvokos perteklingumą demonstruoja žaidybiniai pavadinimai „Trijų ketvėrtų karta (g. 1934–1944)“, „Trijų penketų karta (g. 1950–1955)“ etc.

Literatūra

Bohnenkamp B., Manning T., Silies E.M. (Hg.). *Generation als Erzählung: Neue Perspektiven auf ein kulturelles Deutungsmuster*, Göttingen: Wallstein, 2009.

Campbel J. *This is the Beat Generation*, New York, San Francisco, Paris: University of California Press, 2001.

Daniel U. Generationengeschichte, in idem *Kompendium Kulturgeschichte*, 5. Auflage, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006, S. 330–345.

Hirsch M. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012.

Jakobson R. «О поколении, растратившем своих поэтов» in idem *Selected Writings: On Verse, its Masters and Explorers*, Berlin, New York, Amsterdam: Walter de Gruyter, 1979, p. 355–381.

Jureit U. Generationenforschung, in Bösch F., Danyel H. (Hg.). *Zeitgeschichte – Konzepte und Methoden*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, S. 353–369.

Mannheim K. Das Problem der Generationen, in www.1000dokumente.de/pdf.

Nora P. La génération, in idem *Les lieux de mémoire: Les France*, T. 1, Paris: Gallimard, 1984, p. 930–971.

Ortega y Gasset J. *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, iš ispanų kalbos vertė Rūta Samuolytė, Vilnius: Vaga, 1999, p. 156–166.

9. VERTINIMAS

Vertinimu vadinamas kalbinis arba nekalbinis veiksmas, kuriuo vertinantis subjektas priskiria tam tikras ypatybes, teigiamas arba neigiamas, vertinamam objektui. Vertinimo pavyzdžių apstu kasdienybėje (patinka / nepatinka, įdomu / nuobodu, gerai / blogai), literatūros kritikoje, neretai supratimą pakeičiančioje sprendimu ir virstančioje keršto įrankiu. Literatūros teorijoje „vertinimo“ terminas apima kanono formavimo, klasikinės ir trivialiosios, elitinės ir masinės literatūros skirties, cenzūros, palyginimo, kriterijų atrankos ir taikymo procedūras. Kūrinio vertinimui pasitelkiami ne tik estetiniai, bet ir moraliniai, politiniai, pragmatiniai kriterijai. Universali, argumentuota, visus atvejus aprėpianti literatūros vertinimo kriterijų sistema iki šiol nesukurta. Profesionalus kūrinio vertinimas dažnai tapatinamas su aiškinimu ir interpretacija. Sąvokos sklaidos istorija rodo, kad vertinimo kriterijai ir požūriai kinta. Viena pagrindinių sąvokų, kuria operuojama vertinant, yra kanonas (graikų k. „pavyzdys“, „taisyklė“), meno pasaulyje paplitusi XIX a., tautinių sąjūdžių laikotarpiu kartu su sąvokomis *pasaulinė klasika* ir *nacionalinė klasika*. Absoliučiu pavyzdžiu iki XIX a. pabaigos laikyta antikinė literatūra. Orientuojantis į antikinį paveldą buvo kuriamos kūrinų ir rašytojų hierarchijos, rašomos nacionalinės literatūros istorijos. Iš antikinių poetikų, pirmiausia, Aristotelio ir Horacijaus, paveldėti iki šiol galiojantys meno vertinimo kriterijai. Aristotelis pabrėžė dvejopą poezijos vertę: proto, pažinimo ugdymą, estetinį malonumą (mimesis) ir aistrų apvalymą (katarsis). Sekdamas Aristoteliu, *Poezijos mene* Horacijus išskiria dvi pagrindines poezijos funkcijas: mokyti ir džiuginti, teikti malonumą.

Naujaisiais laikais meno vertinimo sampratai didelės įtakos turėjo Immanuelio Kanto knyga *Sprendimo galios kritika* (1790). Pirmoje iš dviejų knygos dalių kalbama apie estetiškumą, antroje – apie tikslingumą. Estetika Kantui – tai skonio kritika, mokymas apie jausmo formas: erdvę ir laiką, o skonis – tai gebėjimas spręsti apie grožį. Estetinę arba grožio pajautą filosofas priskiria prie apriorinių – būtinai ir visuotinai galiojančių pajautimų. *Sprendimo galios kritikoje* meno grožio sąvoka atskiriama nuo moralinio gėrio, praktinės naudos ir teorinės sąvokos: „suinteresuotumas *meno grožiu* [...] visai neįrodo mąstysenos atsidavimo moraliniam gėriui arba bent tik polinkio į jį“; „Gražu yra tai, kas visiems patinka nesiremiant sąvoka“²⁸. Estetinės nuostatos ypatybė yra praktinis nesuinteresuotumas: „Sprendinys apie grožį, į kurį įsipina net menkiausias interesas, yra šališkas ir nėra grynas skonio sprendinys“²⁹. Estetika turi vertinti formą – figūras, žaismą, vaizdinius, funkcionavimo mechanizmus. Tačiau Kantas, būdamas klasikinis mąstytojas, teigė, jog menas, nesiekdamas etinių, religinių, politinių ar didaktinių tikslų, juos vis dėlto savaime pasiekia. Šį reiškinį pavadino *betiksliai tikslingumu*. Svarstydamas klausimą, kam priklauso grožis – kūriniumi ar jo suvokėjui – Kantas šiuolaikiškai pabrėžė abu dalykus: kūrinio formą ir suvokėją. Grožis atsiranda iš kūrinio santykio su suvokėju, jo skoniu. Estetiniai vertinimai išreiškia juslinį, jutiminį malonumą, jie logiškai neįrodomi. Vertinimo problemos esmė: individualus estetinis sprendimas negali būti įrodytas, tačiau pretenduoja į visuotinumą. Kantas šią dilemą sprendžia, pasitelkdamas teiginį apie skonio komunikatyvumą. Estetinis sprendimas subjektyvus, tačiau grožio pajautimas yra visuotinis, visi žmonės vertina grožį. Be to, estetinis vertinimas nesusijęs su asmenine nauda, todėl gali būti vienodas visiems, taip pat nesuinteresuotiesiems. Šiuolaikiniai tyrinėtojai menamą subjektyvaus vertinimo objektyvumą ir visuotinumą vadina estetinė iliuzija.

Estetinė literatūros vertinimo perspektyva neatsiejama nuo meno autonomijos idėjos ir genijaus sąvokos, ypač populiarios romantizmo epochoje. Kita vertus, kūrinio estetinis patyrimas nebūtinai turi būti susijęs su malonumu: kūrinys gali kelti pasipiktinimą, pasibjaurėjimą. Vertinimo kriterijų kaita susijusi su literatūros ir jos funkcijų supratimo permainomis. Ilgainiui atkreiptas dėmesys į tai, kad literatūros vertinimas susijęs su konkrečiu laikotarpiu tam tikroje visuomenėje viešpataujančia verčių sistema. Pastebimos dvi kraštutinės tendencijos:

- 1) literatūra laikoma moralinių, filosofinių, tautinių idėjų skelbėja ir tik tokia teigiamai vertinama;
- 2) deklaruojama meno autonomija, laikomasi „menas menui“ pozicijos.

²⁸ Kantas I. *Sprendimo galios kritika*, vertė Romanas Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1991, p. 153, 72.

²⁹ Ten pat, p. 57.

Šiandien linkstama teigti, jog kūrinio negalima sugadinti progresyviomis ar konservatyviomis idėjomis, nes jos tėra tik medžiaga. Įvairiausių idėjų galima rasti ir „grynoje“, neangažuotoje literatūroje, nelygu, kaip tos idėjos išreikštos. Čekų struktūralistas Janas Mukařovský'is rašė, jog estetinės vertės ir vertinimo funkcionavimas įmanomas tik visuomenėje, pripažįstančioje estetinės ir neestetinės (pragmatinės, religinės, komunikacinės etc.) verčių diferenciaciją. Jis pabrėžė vertinimo procesualumą ir estetinės vertės (estetinės funkcijos) kintamumą, lemiamą socialinių faktorių: „Nėra daiktų ir veiksmų, kurie savaime dėl savo vidinės organizacijos būtų estetinės funkcijos reiškėjai ir nepriklausytų nuo vietos, laiko ir vertintojo, taip pat nėra daiktų ir veiksmų, kurie vien dėl savo realios prigimties būtų išguiti iš estetinės funkcijos sferos“³⁰.

Kai vertinimas traktuojamas kaip supratimas, interpretacija, iškyla kūrinio vertės ir reikšmės sinonimiškumo problema. Vienas ir tas pats kūrinys gali būti perskaitytas keleriopai. Profesionalus filologinis vertinimas yra veikiamas egzistuojančių žanrinių, teminių, stilistinių kategorijų bei konvencijų. Įtakos gali turėti iš krikščioniškosios arba iš pasaulietinės tradicijų paveldėtos sąvokos. Skaitymų (vertinimų) įvairovę lemia meninės kalbos referencinis neapibrėžtumas, savotiškas prasmės idealumas, tyrinėtojo angažavimasis vienai ar kitai teorinei krypciai (pavyzdžiui, semiotikai, hermeneutikai, psichoanalizei arba dekonstrukcijai). „Gryno“ kūrinio supratimo nėra – literatūros kūrinys neturi absoliučios vertės (reikšmės), vieną kartą suformuluotos visiems laikams. Kūrinio vertinimas priklauso nuo vertintojo išmanymo, „skaitytojo kongenialumo“ (H.–G. Gadamer), asmeninės patirties, kultūrinės tradicijos. Nurodoma keletas klasikinių geros interpretacijos, profesionalaus vertinimo ypatumų:

- a) interpretacija apima visą kūrinį, aiškindama tekstą, atsižvelgia į visų jo elementų sąveiką;
- b) paklūsta toms pačioms taisyklėms;
- c) yra logiškai rišli, nuosekli, vieni teiginiai neprieštarauja kitiems.

Poststruktūralistinėje literatūros teorijoje pirmųjų dviejų reikalavimų menkai paisoma: atsisakoma teksto užbaigtumo, uždarumo idėjos, taip pat pabrėžiamas literatūrologinių sąvokų nevienareikšmiškumas, atvirumas skirtingiems teoriniams kontekstams.

Vertė yra vidinė kūrinio ypatybė, tačiau ji išryškėja, kai kūrinys skaitomas, analizuojamas, priskiriamas tam tikrai diskurso tvarkai. Kitaip tariant, kūrinys yra potenciali vertė, realizuojama skaitytojo. Jurijus Lotmanas, knygoje *Meninio teksto struktūra* aptardamas teksto ir skaitytojo santykį, rašė, jog teksto perskaitymų įvairovę lemia autoriaus ir skaitytojo kodų nesutapimas. Tuo atveju, kai teksto struktūravimo principai bei sukurtas pasaulio modelis skaitytojo suprantami anksčiau negu baigiasi tekstas, Lotmanas kalba apie kūrinio pabaigą, kuri ateina anksčiau negu baigiama skaityti kūrinį. Individualaus kūrybos proceso negali atkurti ir skaitytojas profesionalas. Jis tik gali pateikti bendrą kalbos rezervų, išplečiančių meninio teksto informaciją, schemą. Informatyvumas auga tekstui kaupiant atmintį, nes skirtingi skaitytojai pasitelkia jo analizei skirtingus kodus. Absoliučiai adekvati komunikacija neįmanoma, todėl kalbama apie skaitytojo invariantus arba apie virtualų skaitytoją. Estetinis vertinimas skleidžiasi kaip nuomonių, įtikinėjimų sfera, kurioje svarbus ir sakymo procesas, ir vieta, kontekstas, ir, Algirdo Juliaus Greimo žodžiais, ypatingas tobulumo laukimas netobuloje kasdienybėje.

Aptariant universalių vertinimo prielaidų paieškas, pravartu prisiminti kriterijus, gvildentus René Welleko ir Austino Warreno *Literatūros teorijoje*:

- a) kūrinio ilgaamžiškumas;
- b) daugiaprasmiškumas, polivalentiškumas;
- c) naujumas, netikėtumas;
- d) integralumas, vientisumas – geras kūrinys vertingas visas; esti kūrinų, tinkamų tik citatoms.

Šie kriterijai laikomi netobulais, nes, pavyzdžiui, ilgaamžiškumo kriterijus negalioja šiuolaikinei literatūrai arba teigiama, jog kiekvienas rašytojas, kiekviena karta pradeda atsinaujinimo teigimu. Literatūroje nėra progreso. Jokia me-

³⁰ Mukařovský J. „Estetinė funkcija, norma ir vertė kaip socialiniai faktai“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p.155.

ninė raiška negali išlikti amžinai nauja, kūriniai, kaip drabužiai, susidėvi, praranda estetinę funkciją arba ją įgyja, vėl atgauna. Be to, literatūros istorija liudija, jog būtent avangardistiniai kūriniai skaitytojų priimami sunkiausiai – neveltui avangardistai deklaravo meno trumpalaikiškumą, efemeriškumą, išsibarstymą. Trumpalaikės vertės yra ir dienos aktualijoms skirti kūriniai.

Pastaraisiais dešimtmečiais susidomėta socialiniu ekonominiu meno vertinimo aspektu bei institucijomis, darančiomis įtaką skaitytojų skoniui. Išsamų šių institucijų sąrašą pateikė Mukařovský'is. Tai švietimo sistema, literatūros kritika ir istorija, literatūrinių premijų, knygų leidybos ir prekybos politika, reklama, anketos, atrenkančios vertingus kūrinius, meno parodos, muziejai, bibliotekos, konkursai, cenzūra, reguliuojanti kūrinio neestetines funkcijas, prisidengianti valstybiniais, visuomeniniais ar doroviniiais interesais. Mokslininkas atkreipė dėmesį į tai, jog kiekvienoje visuomenėje vienu metu esti įvairių meno sluoksnių leidinių (elitinis, masinis, avangardistinis, oficialusis, bulvarinis), traukiančių skirtingus skaitytojus ir susilaukiančių prieštarinių vertinimų. Šią sritį tiria meno sociologija, kurios vienu įtakingiausių teoretikų laikomas prancūzų sociologas Pierre'as Bourdieu, tvirtinantis, jog literatūros lauke vyksta nuolatinės varžybos dėl ekonominės ir simbolinės galios, prestižo ir padėties. Jis skiria tris konkuruojančius teisėtumo (įvertinimo) principus: 1) pripažinimas, kurį suteikia menininkai kitiems menininkams („charizmatinis įšventinimas“); 2) valdančiųjų politinių ir akademinų sluoksnių suteikiamas „iššventinimas“; 3) masinės auditorijos, eilinių vartotojų pripažinimas³¹. Bourdieu teigia, jog masiniam skoniui arba valdančiųjų grupių interesams labiausiai linkę pataikauti antrarūšiai rašytojai. Ekonominės žanrų hierarchijos viršuje – drama, romanas, apačioje – poezija.

Savotišku Bourdieu teorijos patvirtinimu laikytini XX a. pabaigoje JAV universitetuose tarp literatūrologų vykę „kanonų karai“, kurių metu buvo kovojama dėl teisės išplėsti nekanoninių „trivialiosios literatūros“ autorių ir kūrinių dėstymą aukštosiose mokyklose.

Literatūra

Bourdieu P. Kultūrinės produkcijos laukas, arba atvirkščias ekonomikos pasaulis, iš prancūzų kalbos vertė Loreta Jakonytė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 274–327.

Compagnon A. *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun*, Paris: Seuil, 1998.

Heydebrand R., Winko S. *Einführung in die Wertung von Literatur*, Paderborn: Schöningh, 1996.

Hilfer T. *The New Hegemony in Literary Studies: Contradictions in Theory*, Evanston, IL: Northwestern University Press, 2003.

Kant I. *Sprendimo galios kritika*, iš vokiečių kalbos vertė Romanas Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1991.

Mukařovský J. Estetinė funkcija, norma ir vertė kaip socialiniai faktai, iš čekų k. vertė Birutė Meržvinskaitė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p.153–192.

Piecha A. *Die Begründbarkeit ästhetischer Werturteile*, Paderborn: Schöningh, 2002.

Wellek R., Warren A. Evaluation, in idem *Theory of Literature*, Harmondsworth: Penguin Books, 1973, p. 238–251.

Winko S. Literarische Wertung und Kanonbildung, in Arnold H.L., Detering H. (Hg.). *Grundzüge der Literaturwissenschaft*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997, p. 585–600.

Worthmann F. *Literarische Wertungen: Vorschläge für ein deskriptives Modell*, Göttingen: Deutscher Unversitäts Verlag, 2004.

Лотман Ю. *Структура художественного текста*, Москва: Искусство, 1970.

³¹ Bourdieu P. „Kultūrinės produkcijos laukas, arba atvirkščias ekonomikos pasaulis“, iš prancūzų kalbos vertė Loreta Jakonytė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 298.

10. KANONAS

Kanonu (graikų k. κανών – 1. matas, kriterijus; 2. taisyklė, norma) vadinamas a) pripažintų, laikomų pavyzdžiu, įsimintinų tekstų ir autorių sąvadas; b) tam tikroje mokslo srityje, diskurse (pavyzdžiui, literatūros teorijoje, tekstologijoje, religijotyroje etc.) supratimui, interpretacijai skirtų tekstų ir autorių korpusas, apibrėžiantis kanoniniais laikomų veikalų atrankos principus ir kriterijus, reikšmines, vertybines nuostatas („aiškinimo kanonas“). Kanonas yra sudėtingų istorinių ir kultūrinių vertinimo procesų rezultatas, apimantis ne tik vidinius, estetinius, bet ir išorinius, socialinius, ideologinius faktorius. Jam priskiriamos tam tikros visuomenės arba grupės tapatybės steigties ir legitimacijos, taip pat veiklos orientyrų bei normų, komunikacijos patikimumo garanto funkcijos. Vieni pirmųjų kanono pavyzdžių – Antikos skulptoriaus Polikleto taisyklingo žmogaus kūno proporcijų kanonas, Epikūro „teisingo mąstymo“ kanonas, antikinėse gramatikose ir retorikose randami trijų graikų tragikų (Aischilo, Sofoklio, Euripido), devynių lyrikų vardų katalogai. Didelės įtakos kanono sampratai turėjo 4 amžiuje instituciškai suformuotas Šventojo Rašto tekstų korpusas, įteisinęs autentiškų, norminių biblijinių knygų ir ginčytinų turinio bei formos požiūriu apokrifų skirtį.

Naujaisiais laikais literatūroje kanono sąvoka intensyviai pradėta taikyti 18 amžiaus pabaigoje. 19 amžiuje Vakarų Europos, pirmiausia, Vokietijos universitetuose sukurtame nacionalinės literatūros istorijos modelyje pasaulinės literatūros kanonas, kurio branduolį sudarė antikinė literatūra, palaipsniui sujungiamas su nacionalinės literatūros kanonu. Chronologinė seka papildoma hierarchine tvarka, o „pasaulinė klasika“ – „nacionaline klasika“. Šis universalus darinys iš esmės sutapo su akademinio kanonu iki praėjusio amžiaus aštuntojo dešimtmečio, kai buvo pradėta agresyviai skelbti idėja apie būtinybę permąstyti kanoną. Ypač karštos diskusijos, pavadintos „kanonų karais“, vyko Amerikos universitetuose ir aplink juos. Klasikinis kanonas kritikuotas iš marksistinių, feministinių, postkolonijinių, poststruktūralistinių pozicijų. Pagrindiniai priekaištai, kurie telkėsi apie rasės, klasės ir lyties problemas, buvo formuluojami taip: 1) vienu tekstų išaukštinimas reiškia kitų nuvertinimą, atmetimą; kanonas atspindi viešpataujančių socialinių grupių intelektualines normas ir vertes, tampa „baltųjų, vyrų“ galios išraiška, instrumentu, padedančiu atsijoti kitokius (moterų, juodaodžių) tekstus; 2) šiuolaikinės visuomenės susideda iš skirtingų grupių, atstovaujančių skirtingiems interesams, todėl būtina „kolonijinius“ kanonus pakeisti „globaliais“, kurti kontrkanonus, kurie apimtų ne tik elitinę, bet ir masinę literatūrą; 3) pretenduojantis į visuotinumą klasikinis kanonas yra bažnyčios ir valstybės įtakos kultūrai reliktas, Europoje paskutinį kartą aptinkamas socialistinėse šalyse; 4) savo ruožtu poststruktūralistinė kritika suabejojo literatūros gebėjimu atvaizduoti, reprezentuoti konkrečią homogenišką socialinę ar intelektualinę grupę. Anot Johno Guillory, reprezentacijos problemą reikėtų pakeisti kultūros kapitalo produkavimo ir paskirstymo problema. Net jei tam tikros socialinės grupės įsivaizduoja, jog jos yra pernelyg skirtingos, kad kalbėtusi ta pačia kalba ir mokyklose mokytusi tų pačių kūrinių, jos vistiek dalyvauja kultūros kapitalo mainuose. Niekas negali priversti žmogaus priskirti save žemesnei visuomenės kategorijai. Jis priešinasi svetimai verčių sistemai ir kuria savo kanoną, kartodamas priešininko veiksmus³².

Įsimintinas atsakas į kanono revizijas – Haroldo Bloomo knyga *Vakarų kanonas* (1994), kurioje pateikiamas virš 1500 autorių ir kūrinių sąrašas nuo Biblijos, Homero, Platono iki Becketto, atstovaujančių kultūroms nuo senosios graikų ir indų iki Lotynų Amerikos, Australijos ir Naujosios Zelandijos. Oponentų išpuoliuose prieš kanoną knygos autorius įžvelgė „pagiežos mokyklą“ (*school of resentment*), kovojančią dėl galios ir pinigų, įtakos universitetų programoms. Vadovaudamasis Kanto mintimi apie estetinės patirties nesuinteresuotumą ir individualumą polemikos įkarštyje Bloomas teigė, jog kanoniniai tekstai išreiškia individualų mąstymo būdą, yra anapus naudos, politikos ir moralės.

³² Guillory J. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, Chicago: University of Chicago Press, 1993, p. 82.

Vakarų kanonas sukėlė naują diskusijų bangą, virtusią ginčais apie literatūros istorijos rašymą ir galimybes, nes literatūros istorija visada yra kanono paieškų istorija. Menas ir mokslas nuolat siekia išsivaduoti iš kanono ir nuolat yra priverstas jį prisiminti. Šiuolaikinė literatūros teorija, vėl linkstanti grįžti nuo multikultūralistinio prie transnacionalinio kanono savo užduotimi laiko ne kanono sunaikinimą, bet jo ribų, kintamumo ir vertybinio pobūdžio suvokimą. Kiekvienas kanonas turi savo periferiją, paraštes, kuriose išsidėsto tekstai ir autoriai, dėl kurių teisėtumo ginčijamasi. Kita vertus, svarbių kūrinių ir autorių katalogas leidžia akademiniam sluoksniams susikalbėti.

Literatūra

Asper M. Kanon, in Ueding H. (Hg.). *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 4, Tübingen: Niemeyer, 1998, S. 869–882.

Assmann A., Assmann J. (Hg.). *Kanon und Zensur. Archäologie der literarischen Kommunikation*, München: Wilhelm Fink, 1987.

Beilen M., Stockinger C., Winko S. (Hg.). *Kanon, Wertung und Vermittlung. Literatur in der Wissensgesellschaften*, Berlin: Walter de Gruyter, 2012.

Bloom H. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, New York, San Diego, London: Harcourt Brace & Co, 1994.

Guillory J. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Heydebrand R. von (Hg.). *Kanon–Macht–Kultur: Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildung*, Stuttgart, Weimar: J.B. Metzler, 1998.

Kermode F. *Pleasure and Change: The Aesthetics of Canon*, New York: Oxford University Press, 2004.

Papadima L., Damrosch D., D'haen T. (Ed.). *The Canonical Debate Today: Crossing Disciplinary and Cultural Boundaries*, Amsterdam, New York, NY: Rodopi, 2011.

11. TRIVIALIOJI LITERATŪRA

Trivialiaja literatūra (lot. *trivialis* – bendras, paprastas) vadinami menamai menkesnės kokybės, plačiajai skaitytojų bendruomenei lengvai suprantami kūriniai. Trivialiosios literatūros sinonimai būtų masinė, pramoginė, vartotojiškoji literatūra, kičas, o antonimai – kanoninė, programinė, aukštoji literatūra.

Retorinės strategijos ir technikos, siekiančios labiau veikti skaitytojo emocijas, o ne intelektą, Vakarų Europos literatūrose (visų pirma, romano žanre) pradėjo formuotis jau XVIII a. pabaigoje.

Populiariausios trivialiosios literatūros temos – meilė, šeimyniniai santykiai. Trivialiajai literatūrai būdingas moralinių vertinimų vienareikšmiškumas, pasakojimo jausmingumas, grindžiamas stereotipinėmis sekomis: susitikimas, išsiskyrimas, ilgesys, vestuvės; išbandymai, kova, persekiojimas, nelaisvė, išsivadavimas etc. Personažai skirstomi į teigiamus ir neigiamus, draugus ir priešus. Trūksta gilesnės istorinio, politinio konteksto analizės, psichologinės veikėjų ir įvykių motyvacijos.

Literatūros teorijoje trivialiosios literatūros sąvoka įteisinta XX a. septintajame dešimtmetyje kaip atsakas į struktūralizmo, literatūros sociologijos, empirinių studijų pastangas demokratizuoti literatūros sampratą, tirti ne tik kanonui priskiriamus rašytojus ir jų kūrybinį palikimą, bet taip pat žodinius, kasdieninius, nebūtinai meninius, mokslinius ir neverbalinius tekstus. Pastaraisiais dešimtmečiais trivialioji literatūra ypač intensyviai tiriama kultūros studijų [*Cultural Studies*] atstovų. Neigiamą, skeptišką trivialiosios literatūros vertinimą, susiklosčiusį dar XIX a., koreguoja teiginiai, kad skaitytojų skonis ir galimybės yra skirtingos ir kad masiniam vartotojui būtina greitai suvartojama prekė, kuri tenkintų jo poreikius. Garsūs postmodernistiniai rašytojai (Umberto Eco, Patrickas Sūskindas) savo romanuose sąmoningai vartoja masinės literatūros žanrų, pavyzdžiui, detektyvo, elementus. Griežtos ribos, skiriančios trivialiąją literatūrą, pramoginę ir aukštąją literatūrą, nyksta. Trivialiosios literatūros kūrinuose atrandamos kultūrinės, istorinės, skaitytojų mentalitetą nekomplikuotai atskleidžiančios reikšmės.

Literatūra

Biti V. Trivalliteratur, in *Literatur- und Kulturtheorie: Ein Handbuch gegenwärtiger Begriffe*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2001, S. 801–806.

Fetzer G. *Wertungsprobleme der Trivalliteraturforschung*, München: Fink, 1980.

Fiske J. *Understanding Popular Culture*, London: Routledge, 1990.

Mukerji Ch., Schudson M. *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*, Berkley: University of California Press, 1991.

Nusser P. *Trivalliteratur*, Stuttgart: Metzler, 1991.

12. PRIEDAS: XX a. TEORINĖS MOKYKLOS

FORMALIZMAS³³

Menotyroje formalizmo sąvoka dažnai vartojama XX amžiaus avangardistinėms meno tendencijoms apibrėžti. Literatūros teorijoje ši sąvoka pirmiausia siejama su rusų formalizmu, dar vadinamu rusų formaline mokykla arba formaliniu metodu. Tai literatūrologinis sąjūdis, didžiausią dėmesį skyręs konstruktyviojo prado, struktūrinių dėsningumų, kalbos vartosenos literatūroje specifikos (literatūriškumo, kaip nuostatos į raišką) tyrinėjimams, pabrėžęs meninės kalbos autoreferentinę funkciją. Formalistai savo metodus taikė ne tik literatūros, bet ir kino, dailės, teatro kūriniių analizei.

Pavyzdžių savo teoriniams teiginiams pagrįsti rasdavo avangardistiniame mene, pirmiausia futurizme ir kubizme, nors taip pat rašė ir apie klasikinę literatūrą, vadovaudamiesi nuostata, kad į tradicinius dalykus galima pažvelgti naujai. Formalistai patyrė XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios vokiečiųkalbių menotyrininkų (Henriko Wölfflino, Broderio Christianseno, Aleksandro Hildebrando), filosofo fenomenologo Edmundo Husserlio ir filologų, ypač pasakojimo teoretikų (Bernhardo Seufferto, Wolfgango Dibelius'o, Karlo Friedemanno, Othmaro Schisselio) įtaką ir teigė, jog jiems už meno filosofiją ar estetiką svarbesnė poetika. Formalizme poetika priskiriama lingvistinėms disciplinoms.

Rusijoje formalizmas intensyviai reiškėsi apie 15 metų – nuo praėjusio šimtmečio antrojo dešimtmečio vidurio iki trečiojo dešimtmečio pabaigos, kai buvo nutildytas marksistinės ideologijos atstovų. Formalizmo organizaciniai centrai – 1915 metais įsteigtas *Maskvos lingvistų ratelis* (*Московский лингвистический кружок*), kurio iniciatoriai ir aktyvūs dalyviai buvo Romanas Jakobsonas, Georgijus Vinokuras, Michailas Petersonas, Piotras Bogatyriovas, ir 1916 metais Peterburge įsikūrusi *Poetinės kalbos studijų bendrija* (*Общество по изучению поэтического языка*, sutrumpintai *OPOJAZ*). Aktyviausi OPOJAZ'o nariai – Viktoras Šklovskis, Borisas Eichenbaumas, Osipas Brikas, Levas Jakubinskis, Jurijus Tynianovas. Programiniai formalizmo veikalai – V. Šklovskio „Žodžio prisikėlimas“ («Воскрешение слова», 1914), («Искусство как прием», 1917), „Tristramas Šendis“ ir romano teorija“ («Тристрам Шенди» и теория романа», 1921), „Siužeto sklaida“ («Развертывание сюжета», 1921), B. Eichenbaumo „Kaip padarytas Gogolio „Apsiaustas““, («Как сделана «Шинель» Гоголя», 1919), (*Мелодика стиха*, 1922)R. Jakobsono *Naujausioji rusų poezija* (*Новейшая русская поэзия*, 1921), *Eilių melodika*J. Tynianovo *Dostojevskis ir Gogolis: apie parodijos teoriją* (*Достоевский и Гоголь: К теории пародии*, 1921), *Eiliuotos kalbos problema* (*Проблема стихотворного языка*, 1925), «О литературной эволюции», 1927). Pagrindinės teorinės kategorijos: *priemonė* (приём), *priemonės apnuoginimas* (обнажение приема), *sukeistinimas* (остранение), *literatūriškumas* (литературность), *siužetas*, *fabula*.

Vienas svarbiausių formalizmo tikslų – disciplinuoti literatūros tyrinėjimus, padaryti juos savarankiška mokslo sritimi, besiskiriančia nuo filosofijos, estetikos, psichologijos ar istorijos. Įvykdžiusius metodologinę revoliuciją formalistus literatūroje domino ne visuomeninio politinio gyvenimo, klasinės ar tautinės ideologijos atspindžiai, ne gėrio ir grožio skelbimas ir ne rašytojo individualios patirties projekcijos, nors, pavyzdžiui, Šklovskis ir Tynianovas kūrė biografinę prozą, bet ypatinga formos ir medžiagos sąveika, pakeitusi iki tol literatūros istorijos ir kritikos veikaluose viešpatavusią formos ir turinio priešpriešą. Formalistai pabrėžė, jog kūrinyyje neįmanoma atskirti medžiaginių ir formaliųjų segmentų. Eichenbaumas straipsnyje „Formalinio metodo“ teorija“ (1925), apžvelgdamas veiklos dešimtmetį, rašė: „Literatūros mokslo objektas turi būti tyrimas tų specifinių literatūrinės medžiagos ypatybių, kurios ją išskiria iš visų kitų reiškinių, nors tos medžiagos antriniai, netiesioginiai

³³ Išsamiau apie formalistinių ir struktūralistinių idėjų sąveiką: Meržvinskaitė B. „Formalizmas ir struktūralizmas“, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 80–101.

bruožai ir leistų ja, kaip pagalbine, naudotis ir kituose moksluose“. Medžiaga – tai ikitekstinė literatūrinė ir neliteratūrinė kalbinė duotis, ja pasireiškiančios abstrakčios idėjos, motyvai, gamtos realijos. Anot Šklovskio, literatūra nesukuria nei naujų minčių, nei naujų emocijų. Ypatinga medžiaga laikoma kalba, žodis, paklūstantis transformacijoms ir aktyviai modifikuojantis kitas medžiagas. Pagrindinė ir literatūros teoretiko, ir rašytojo užduotis – darbas su kalba, atida jos garsinėms, morfologinėms, sintaksinėms, leksinėms ypatybėms.

Formalistai, neigdami tiesioginį žodžio priklausymą nuo išorinio objekto, psichologinės ir gyvenimiškosios realybės, formą apibrėžė kaip aktyvųjį pradą, konstruktyvųjį principą, medžiaginių elementų dinamišką sąveiką. Formos terminu įvardijo ne atskirą kūrinio ypatybę, bet visą kūrinį, literatūrą, kitas meno rūšis. Struktūralizme analogiškas vaidmuo tenka struktūros sąvokai. Faktas, kad patys rusų formalistai mieliau save vadino „specifikatoriais“, „morfologais“, o ne „formalistais“, atkreipia dėmesį į graikų kalbos žodį *morphē* (lot. forma), kuris Platono ir Aristotelio filosofijoje priešinamas *hylē* (medžiagai), kaip aktyvus pradą pasyvią, „tam, iš ko daroma“.

Darymo, konstravimo aspektas pabrėžiamas formalistų veikalų pavadinimuose „Kaip padarytas Gogolio „Apsiaustas“, „Kaip padarytas *Don Kichotas*“, „Rašytojo amato technika“. Techninių įgūdžių svarbą implikuoja Šklovskio sąvoka *priemonė*. Techninį sąvokos aspektą atskleidžia kūrinio sandaros ir funkcionavimo palyginimas su automobilio sąranga ir veikimu. Rusų kalbos žodyje „прием“ glūdi žaidybinis, estradinis aspektas, pagyvinantis formalistų teorijas, atšviežinantis literatūros supratimą. Šios adekvačiai į kitas kalbas neišverčiamos sąvokos prasmę papildo *sukeistinio* sąvoka, siejama su meno paskirties, kūrimo ir suvokimo problemomis. Meno uždavinys – pasipriešinti kasdieniam, automatizuotam suvokimui, kalbėjimo įvairovę redukuojančiam į paviršutiniškas, lengvai atpažįstamas schemas. Prisiminus teiginius, kad mene idėjos, vertinimai, personažų charakteriai, veiksmai tėra „meistriškumo motyvuotė“, Laurence'o Sterne'o romano turinys – tai „formos suvokimas ją pažeidžiant ją pažeidžiant“ (Šklovskis), o poezija – „organizuota prievarta, nukreipta prieš įprastą kalbą“ (Jakobsonas), galima sakyti, kad sukeistinis formalistams reiškė ir meninės raiškos būdą, ir meno „naujo matymo“ sąlyga, ir teorinis santykio su kūrinio principas.

Rusų formalizmas sukūrė pirmą struktūrinės literatūros istorijos projektą, kuriame suderino du laiko sampratos aspektus: vienalaikiškumą ir seką. Literatūros raidos specifiką formalistai susiejo su literatūriškumo sampratos dinamika, literatūrinių verčių sistemos pokyčiais ir grįžtamumu (aktualizuojami primiršti autoriai, kūriniai, žanrai, epochos). Tynianovo rutuliota literatūros evoliucijos sąvoka remiasi ne tolydumo, perimamumo, nuoseklios tapatybių tąsos idėjomis, bet pertrūkių, kokybinių šuolių, revoliucijų seka, kurioje viešpatauja parodijos, išstūmimo ir perkėlimo principai. Literatūros istorija vaizduojama kaip nuolatinė „archaistų ir novatorių“ (Tynianovo knygos pavadinimas) dvikova. Pratešdamas Šklovskį, Tynianovas samprotavo taip: kiekvieną epochą greta viena kitos gyvuoja keletas literatūrinių grupuočių. Viena iš jų kanonizuojama (tampa savotiška norma), kitos lieka periferijoje. Būtent periferijoje susikuria naujos formos, naujos priemonių organizavimo tendencijos arba konstruktyvieji principai. Ilgainiui jie aprėpia vis didesnę literatūros arealą ir tampa literatūros proceso centru, atsinaujinimo garantu, kol palaipti kanonizuojamos, automatizuojamos ir vėl išstumiamos į paraštes. Pavyzdžiui, didelės formos (romaną, epinę poemą) išstumia novelė ir eilėraštis, odė – eiliuotas laiškas, siužetinė proza keičia besiužetę.

Šiuolaikinei naratologijai aktuali formalistų įteisinta ir kultivuota fabulos (įvykių sekos) ir siužeto (pasakojimo apie tuos įvykius būdo) skirtis.

Rusų formalizmo idėjas pratęsė ir transformavo Prahos lingvistinė mokykla, rusų ir prancūzų struktūralizmas bei semiotika. Formalizmo kontekste peskaitomos kai kurios dekonstrukcijos sąvokos (pavyzdžiui, Paulio de Mano retoriškumo kategorija), šiuolaikinės naratologijos diskurso ir istorijos sąvokų dichotomija. Formalistų dėmesys literatūrinei buičiai, literatūriniam faktui, anekdotui atsispindi vieno iš naujojo istorizmo atstovų Steveno Greenblatto veikaluose.

Literatūra

Erlich V. *Russian Formalism: History, Doctrine*, New Haven: Yale University Press, 1985 (I-asis leidimas – 1955).

Hansen–Löwe A. *Der russische Formalismus. Methodologische Rekonstruktion seiner Entwicklung aus dem Prinzip der Verfremdung*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976. Vertimas į rusų kalbą: Ханзен–Лёве А. *Русский формализм: методологическая реконструкция на основе принципа остранения*, Москва: Языки русской культуры, 2001.

Steiner P. „Russian Formalism“, in: *The Cambridge History of Literary Criticism*, Volume VIII, (Ed. by R. Selden), Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 11–32.

Šklovskis V. „Menas – tai konstravimo būdas“. Iš rusų kalbos vertė Aleksanras Krasnovas, in: *Literatūra ir menas*, 1987, rugsėjo 19, p. 4.

Tynianov J. „Apie literatūros evoliuciją“. Iš rusų kalbos vertė Birutė Meržvinskaitė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, Vilnius: LLTI, 2011, p. 141–152.

Тынянов Ю. *Поэтика. История литературы. Кино*, Москва: Наука, 1977.

Шкловский В. *О теории прозы*, Москва: Советский писатель, 1983.

Эйхенбаум Б. *О литературе*, Москва: Советский писатель, 1987.

Якобсон Р. *Работы по поэтике*, Москва: Прогресс, 1987.

NAUJOJI KRITIKA

Viena įtakingiausių XX amžiaus anglų ir amerikiečių literatūros teorijos ir imanentinės kritikos krypčių, dominavusi Amerikos universitetuose iki praėjusio šimtmečio pabaigos. Sąvoka kanonizuota J.C. Ransomo, pavadinusio savo literatūrologinių studijų knygą *Naujoji kritika* (1941). Naujosios kritikos pirmtakai – T.S. Eliotas, gynęs literatūros autonomijos ir kūrinio imanentinės analizės idėją, raginęs nesureikšminti nei autoriaus, nei kritiko asmenybės, tačiau sutelkti dėmesį į patį kūrinį ir jo meninę specifiką; I.A. Richardsas, Elioto nuostatas realizavęs seminaruose ir knygoje *Literatūros kritikos principai* (1924), *Praktinė kritika* (*Practical Criticism*, 1929), *Retorikos filosofija* (1936), *Interpretacija mokymo procese* (*Interpretation in Teaching*, 1938), kuriose sukuriami atidaus skaitymo (*close reading*) pamatai; Richardso mokinys Wil. Empsonas, išgarsėjęs savo studija *Septyni dviprasmiškumo tipai* (*Seven Types of Ambiguity*, 1930) ir joje aprašytu daugiareikšmiškumo fenomenu – svarbiausiu kūrinio vertės kriterijumi; C. Brooksas, R.P. Warrenas, R.P. Blackmuras, A. Tate, W.K. Wimsattas, M. Beardsley, F. R. Leavis ir kiti. Pagrindiniai teoriniai veikalai paskelbti 1930–1940 metais. Tai C. Brookso ir R.P. Warrenso *Poezijos supratimas* (1938), *Prozos supratimas* (1943), C. Brookso *Gerai nužiesta urna* (*The Well-Wrought Urn*, 1947), C. Brookso ir R.B. Heilmano *Dramos supratimas* (1945) ir kt., kuriuose pateikiami teksto analizės metodai.

Neoficialiu teoriniu manifestu, sujungusiu Naująją kritiką, rusų formalizmą ir Prahos lingvistų būrelio struktūralizmą, laikomas R. Welleko ir A. Warrenso vadovėlis *Literatūros teorija* (1949). Naujosios kritikos atstovų santykį su literatūra apibrėžia keletas principų:

- dėmesys tekstui bei jo struktūrai kaip komunikacijos modeliui ir pagrindiniam analizės objektui;
- istorinio konteksto redukcija;
- autoriaus intencijų, biografijos ir skaitytojo afektinių reakcijų, turinio atpasakojimo užklausias, atsispindintis Wimsatto ir Beardsley'o sąvokose *intencionali klaida*, *afektinė klaida*, *parafrazės erezija* (*intencional fallacy*; *affective fallacy*, *heresy of paraphrase*); kiti autoriai į „paklydimų“ sąrašą įtraukia *denotacijos klaidą*,

komunikacijos klaida, biografinę bei genetinę klaidą, ekspresyvio, imituojančios formos klaidą (fallacy of denotation, fallacy of communication, biographical fallacy, genetic fallacy, fallacy of expressive (imitive) form);

- atidaus skaitymo (close reading) principas, dėmesys detalėms, semantiniams niuansams;
- dviprasmybės kategorijos sureikšminimas bei su juo susiję ironijos ir paradokso tyrimai;
- kūrinio sistemingumo, organinės vienovės (unity) idėja;
- atidžiam skaitymui pasirenkami sudėtingus tekstai, priklausantys kanonui;
- poetinės kalbos ir teorinės kalbos (metakalbos) skirtis: anot naujų kritikų, poetinėje kalboje dominuoja prasmų perkėlimas, konotacijos principas, o teorinėje – tiesioginės reikšmės, denotacijos principas.

Vėlesnių skirtingų literatūros teorijos pakraipų atstovų priekaištai, adresuojami Naujajai kritikai:

- Naujoji kritika ignoruoja skaitytoją (receptijos teorija);
- Naujoji kritika ignoruoja istorinį kontekstą ir literatūros ideologines funkcijas (sociokritika, Naujasis istorizmas);
- Naujoji kritika pernelyg pabrėžia literatūros kūrinio daugiareikšmiškumą (E.D. Hirschas);
- Naujoji kritika nepagrįstai sureikšmina kūrinio vieningumo, teksto užbaigtumo idėją bei pernelyg pasikliauja mintimi apie galimybę sukurti vienareikšmę mokslinę kalbą (dekonstrukcija).

Literatūra

Brooks C. Formalistinis kritikas, iš anglų kalbos vertė Dalia Čiočytė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI leidykla, 2011, p.113–118.

Brooks C., Warren R.P. *Understanding poetry*, New York, 1960.

Čiočytė D. Naujoji kritika // *XX amžiaus literatūros teorijos*. Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 63–79.

Eliot T.S. Kritikuoti kritiką, iš anglų kalbos vertė Dalia Čiočytė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI leidykla, 2011, p.119–134.

Eliot T.S. Tradicija ir individualus talentas, iš anglų kalbos vertė S. Žukas, in *Poetika ir literatūros estetika*. T. 2, Vilnius: Vaga, 1989, p. 257–264.

Empsonas W. Septyni dviprasmiškumo tipai, iš anglų kalbos vertė L. Vanagienė, in *Poetika ir literatūros estetika*. T. 2, Vilnius: Vaga, 1989, p. 282–285.

Litz A.W. (Red.). *The Cambridge History of Literary Criticism. Modernism and the New Criticism. T. 7*, Cambridge: Cambridge UP, 2000.

Nünning A. (Hg.). *Literatur- und Kulturtheorie*, Stuttgart–Weimar: J.B. Metzler, 2004, p. 490–493.

Richardsas A.A. Literatūros kritikos principai, iš anglų kalbos vertė L. Vanagienė, in *Poetika ir literatūros estetika*. T. 2, Vilnius: Vaga, 1989, p. 267–279.

PSICHOANALITINĖ KRITIKA

Psichoanalitinės kritikos kaip interpretacijos metodo pradžia siejama su Sigmundo Freudo psichoanalize, papildžiusia klinikinius tyrinėjimus mitų, pasakų, literatūros, dailės kūrinių analizėmis. Jau pirmaisiais egzistavimo dešimtmečiais psichoanalizė buvo vertinama prieštarinai. Nuo „klasikinės“, Freudo psichoanalizės, atsiskiria, su ja polemizuodama, Carlo Gustavo Jungo analitinė psichologija. Pasipriešinimą savo teorijai apybraižoje *Apie psichoanalitinio sąjūdžio istoriją* (1914) Freudas vertina kaip jo teiginių pažeistos savimeilės žmonių reakciją. Freudu mokymą esmingai transformavo Jacqueso Lacano struktūrinė psichoanalizė, kuri remiasi Ferdinande'o de

Saussure'o ir Romano Jakobsono lingvistiniais modeliais ir nesąmonybę bei geismus interpretuoja kaip kalbinį procesą.

Literatūros ir meno kūrinų studijos psichoanalizei leido peržengti medicinos ribas ir įgyti antropologinės teorijos statusą. Psichoanalizėje išskiriamos dvi pamatinės teorijos: norų arba instinktų teorija ir nesąmonybės teorija. Anot Freudo, literatūros kūriniai, kaip ir sapnai, turi paviršiaus plotnę, sublimuojančią dvilypius nesąmoningus potraukius – malonumų, gyvenimo (Eras) ir destrukcijos, griovimo, mirties (Tanatas). Yra manifestuojamas, akivaizdus turinys, jo paslėptą prasmę, pasireiškiančią vaizdiniais, kalbos riktais, sutirštinimais, išstūmimais, simbolizacijomis, reikia šifruoti.

Ankstyvuju periodu psichoanalitinė kritika daugiausia dėmesio skyrė psichobiografinėms interpretacijoms, kuriose tekstas laikomas autoriaus individualios nesąmonybės simptomu ir turi paliudyti psichoanalitinių teiginių pagrįstumą. Įvadu į psichoanalitinius literatūros tyrinėjimus laikytina išsami kūrinio interpretacija straipsnyje *Kliedesiai ir sapnai W. Jenseno novelėje „Gradiva“* (1907), kuriame rašytojai vadinami „didžiais vertingais bičiuliais“, mokslinės psichologijos pirmtakais. Intuityvus psichologijos išmanymas, atsiskleidžiantis rašytojų kūrinuose, dažnai hipotezių pavidalu, skatina psichologijos raidą. Individuali menininko patirtis pritaikoma ir kuriant terapijos modelius. Autoriaus neurozės ir traumos, išstumti norai prasiveržia pasikartojančiomis figūromis ir motyvais, kurių analizė padeda pažinti psichikos funkcionavimo ypatumus ir įgimtų potraukių išstūmimo arba sublimacijos mechanizmus. Freudo sukurtas psichikos topografinis modelis apima du klasifikacijos variantus: nesąmonybė / ikisąmonybė / sąmonė; Id / Ego / Superego. Abu variantai, suskildami į tris nesutaikomas, vieną kitą veikiančias sferas, neigia subjekto skaidrumą. Sąmonė netenka kontroliuojančios galios, mąstymas pasireiškia kaip aplinkkelis patenkinti troškimus, kaip uždelsta traumos raiška. Ypač pasitikėjimas analitinėmis proto galiomis menksta, susidūrus su kolektyvinėmis patologijomis, kai suabejojama visuomeninėmis normomis ir išnyksta pagrindas, kuriuo remiantis diagnozuojamas individualus susirgimas. Apie tai Freudas rašo knygoje *Nepasitenkinimas kultūroje* (1930).

Šiuolaikinėje literatūros teorijoje originaliu psichoanalizės indėliu laikoma mintis apie meno kūrinio psichologinės funkcijos bendrumą autoriui ir skaitytojui: išankstinis arba estetinis malonumas yra meninės technikos, pakeitimų ir užmaskavimų, sušvelninančių egoistinę fantazijos pobūdį, rezultatas, o tikrasis mėgavimasis meno kūrinium kyla iš įtampų panaikinimo ir autoriaus, ir skaitytojo sieloje. Literatūros kūrinys akistatoje su interpretuojančiuoju atlieka ir paciento, ir psichoanalitiko vaidmenį – skaitytojas tuo pat metu ir psichoanalitikas, siekiantis padaryti neaiškų, maskuojamą turinį aiškiu, ir pacientas (perkėlimo mechanizmas).

Poststruktūralizmui svarbi Freudo mintis, suformuluota veikale *Konstrukcijos analizėje* (1937): kadangi analitikas negali galutinai suvokti analizuojamojo praeities, jis atsižada interpretacijos vardan konstrukcijos kaip atsitiktinio, performatyvaus įvykio produkavimo. Konstrukcijų, sukurtų analitinių svarstymų metu, ekvivalentu Freudas pavadina ligonių beprotiškus vaizdinius – šiems priskiriamas kognityvus konstrukcijų turinys, o konstrukcijoms – beprotiškų vaizdinių įtaigos galia. Pažinimas siejamas su išstumtų trauminių įvykių galia. Kalbinėje struktūroje, tekste realizuotoje analitinėje atvejo rekonstrukcijoje, glūdi neužbaigto, nepilno supratimo likutis.

Komentuodamas Freudą, Lacanas pastebėjo, jog tai, kas nerealizuojama simbolinėje plotmėje, pasirodo realioje (le réel) plotmėje. Realumas Lacano psichoanalitiniame diskurse apibrėžiamas sąsajų tarp žodžių, o ne tarp žodžių ir daiktų dominavimu, kurį Freudas laikė išskirtiniu nesąmonybės pirminių procesų požymiu (*Das Unbewusste; Nesąmonybė*, 1915). Realumo natūralumas prasiskverbia į diskursą neapčiuopiamu nesąmonybės pavidalu. Pagrindinė Lacano tezė: nesąmonybė, struktūruota kaip kalba, yra įžengimo į kalbos struktūras pasekmė. Taip pat, kaip kalbos sistemoje, nesąmonybėje įmanomi daugialypiai elementų deriniai. Egzistuojanti kalbos sistema, Kito vieta, reprezentuoja visuomeninius įstatymus, pirmiausia, „tėvo įstatymą“, ir vaizduoja simbolinę, kalbinę-kultūrinę tvarką. Simboliškumas atsiskleidžia retorinėmis priemonėmis, dažniausiai, metaforomis ir

metonimijomis. Saussure'o kalbinės reprezentacijos arba signifikanto ir koncepto (minties vaizdinio) arba signifikato skirtis interpretuojama kaip begalinio reikšmės atidėjimo prielaida. Dėl tvirto ryšio su signifikatu stokos subjektą užvaldo kalbinis simbolinis geismas, niekada nepasiekiantis tikslo. Kadangi interpretatorius arba analitikas taip pat paklūsta nesąmoningam geismui, o reikšmė yra nefiksuota, teksto aiškinimas tėra slydimas signifikantų grandine. Bene garsiausiame veikalė, skirtame literatūros kūrinių analizei, – seminare apie Edgardo Poe novelę *Pavogtas laiškas*, Lacanas, siekdamas nustatyti nesąmonybės, intersubjektyvumo ir santykio su tiesa dėsnius, gretina Freudo teoriją, centruojamą būtinybės kartoti (Wiederholungszwang) principo, ir grožinę literatūrą. *Pavogtas laiškas* Lacanui yra signifikanto kaip absoliučiai autoreferentinės struktūros metafora, inscenizuojanti referentinio apibrėžtumo bandymus (novelėje cirkuliuojančio pavogto laiško turinys lieka neatskleistas). Kritinę Lacano teiginių apie subjekto pavaldumą kultūros dėsniams ir nesąmonybės kalbiškumą interpretaciją pateikia Gilles'is Deleuze'as ir Félixas Guattari pirmajame veikalė *Kapitalizmas ir šizofrenija* tome *Anti-Edipas* (1972). Autorių kultivuojamoje šizoanalizėje Lacano suformuluotas kalbinio subjekto nestabilumas ir simbolinis geismas pakeičiami mašinalia nesąmonybe, norų mašina – pozityvia jėga, esančia anapus Edipo komplekso, visuomeninių ir kultūrinių slopinimo mechanizmų.

Išeičių iš apriorinių šeiminių trikampio arba „šeiminio romano“ formų paieška svarbi feministinėje literatūros teorijoje, analizuojančioje lyčių tapatumo ir skirtumo problemas. Semiotinės pakraipos psichoanalitike Julia Kristeva Lacano simboliškumo (reikšmės, reprezentacijos) sąvoką papildė semiotiškumą (geismus ir jų artikuliaciją) apibūdinančia khoros (gr. *χώρα* – tuščia erdvė) kategorija.

Daug dėmesio diskursus valdančiai kultūrinės nesąmonybės sąvokai skiria Michelis Foucault. Iracionalumą jis apibrėžia kaip nuolat besiplečiantį, netolydų, represyvų ir subversyvų tuo pat metu. Požiūrių įvairovė liudija, kad psichoanalitinis diskursas ir viena pamatinių jo sąvokų – nesąmonybė, kiekvieną kartą gali būti perskaitoma naujai. gali būti perskaitomas kiekvieną kartą naujai.

Literatūra

De Berg H. *Freud's Theory and its Use in Literary and Cultural Studies. An Introduction*. Rochester, 2003.

Eagleton T., *Įvadas į literatūros teoriją*, iš anglų kalbos vertė M. Šidlauskas, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 159–200.

Freud S. Neįauka, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 347–372.

Freud S., *Anapus malonumo principo*, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius, Vilnius: Vyturys, 1999.

Froidas Z., Dostojevskis ir tėvažudystė, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius, in *Grožio kontūrai*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 81–96.

Froidas Z., Rašytojas ir fantazavimas, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius, in *Grožio kontūrai*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 74–81.

Fromm E. *Pamiršta kalba. Įvadas į sapnų, pasakų, mitų supratimą*, iš vokiečių kalbos vertė Gediminas Sakalauskas, Vilnius: Vaga, 2008.

Jung C. G. *Psichoanalizė ir filosofija*, Vilnius: Aidai, 1999.

Kristeva J. *Maišto prasmė ir beprasmybė: Psichoanalizės galios ir ribos*. Iš prancūzų kalbos vertė G. Baužytė-Čepinskienė. Vilnius: Charibdė, 2003.

Lacan J. Seminaras apie E. Poe „Pavogtą laišką“, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Keršytė, Neringa Mikalauskienė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI leidykla, 2011, p. 373–406.

Marini M., Psichoanalitinė kritika. Iš prancūzų kalbos vertė A. Melkūnaitė // Bergez D. ir kt. *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 51–94.

Meržvinskaitė B. Autorius ir skaitytojas Sigmundo Freudo psichoanalizėje, in *Literatūra*, t. 52(4), Vilnius, 2010, p. 82–90.

Parkin–Gounelas R. *Literature and Psychoanalysis. Intertextual Reading*. Basingstoke et al., 2001.

Sugg R. P. (ed.). *Jungian Literary Criticism*, Northwestern University Press, 1992.

Vine S. *Literature in Psychoanalysis*, New York NY: Palgrave Macmillan, 2005.

Žukauskaitė A. Psichoanalizė ir postfeministinė kritika // *XX amžiaus literatūros teorijos*. Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 184–203.

NAUJASIS ISTORIZMAS

Kultūrologinis sąjūdis, tiriantis teksto, kultūros ir istorijos santykius. Susiformavo XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje JAV ir telkėsi prie 1983 m. pradėto spausdinti žurnalo *Representations*. Daugiausia dėmesio skiria renesanso ir romantizmo epochoms. Interpretuoja literatūros kūrinius (pirmiausia, dramą), vaizduojamąjį meną – paminklus, fotografijas, kino filmus, kasdienybės ritualus. Analizės objektas – sinchroninė kultūros sistema, suvokiama kaip tekstų sąveika. Supinami rašytiniai ir sakytiniai tekstai, istorija ir ideologija, kūryba ir kasdienybė. Pagrindiniai atstovai – Stephenas Greenblattas, Louis A. Montrose, Jonathanas Goldbergas, Leonardas Tennenhausas, Catherine Gallagher, Giles Gunn, Lee Pattersonas, David Simpson ir kt. N.I. sąvoka pasiskolinta iš literatūrologo Wesley'o Morriso knygos pavadinimo *Toward a New Historicism* (1972). Greenblattas lygiagrečiai vartojo *kultūros poetikos* sąvoką, tačiau ilgainiui šią sąvoką nustelbė naujumą ir, tuo pat metu, istoriškumą teigiantis terminas. Naują požiūrį į kultūros ir istorijos sąveiką išreiškia garsusis Montrose'o chiazmas: „tekstų istoriškumas, istorijos tekstualumas“³⁴. Tekstų istoriškumas reiškia jų įrašymą į konkrečią kultūrinę situaciją, o istorijos tekstualumas nurodo, jog praeities retorinės konstrukcijos remiasi pėdsakais istoriniuose dokumentuose, meniniuose tekstuose ir jų interpretacijomis. Istorija – ir įvykiai, ir pasakojimai apie juos, todėl ji visada yra reprezentacija, inscenizavimas dvejoja prasme: kaip spektakliai, karnavalai, raganų laužai etc., ir kaip jų aprašymas, „įtekstinimas“ moksliniame diskurse. Tekstas skaitomas istoriniame kontekste, o šis suformuojamas atrankos būdu iš kitų tekstų. Praeities ir paties istoriko tapatybė – ne faktas, bet konstruktas.

Didelės įtakos naujojo istorizmo koncepcijų formavimuisi turėjo Michelio Foucault diskurso samprata, joje plėtojamos kultūros sklaidos nutrūkstamumo, fragmentiškumo, atsitiktinumo ir reguliarumo idėjos, atsisakoma kultūros tyrinėjimuose populiarių „tradicijos“, „įtakos“, „evoliucijos“, „raidos“, „mentaliteto“ arba „dvasios“, „kūrinio“ sąvokų, aiškinama visuomeninių galios struktūrų ir reakcijų į jas svarba. Naujasis istorizmas remiasi antropologo Cliffordo Geertzo kultivuotu kultūros ženklų simboliinių prasmų „tirštojo aprašymo“ metodu.

Naujasis istorizmas susideda iš: 1) intertekstinės analizės, kuri atveria skaitomo teksto ribas, sieja tekstą su kitais kultūros tekstais, nebūtinai literatūriniais; 2) diskursyvinės analizės, pabrėžiančios tarpdisciplininį tyrimų pobūdį, peržengiančios diskurso ir žanro ribas. Kanoniniai tekstai (pavyzdžiui, Shakespearo dramos) lyginami su kelionių aprašymais, dienoraščiais, egzorcizmo seansais, politiniais įvykiais etc. Susilieja literatūra, etnografija, antropologija, meno istorija, anekdotai. Diskursai kuria tekstus, savo ruožtu, geri kūriniai suteikia diskursams naujų spalvų; 3) biografinės analizės, atveriančios individo gyvenimo ribas, skiriančias jį nuo kitų kultūros tekstų. Naujajį istorizmą domina, kaip tam tikromis aplinkybėmis funkcionuoja žmogaus prigimties universalijos – kūnas, geismai,

³⁴ Montrose L.A. „Professing the Renaissance. The poetics and politics of culture“, in: Veaser H.A. (Ed.). *The New Historicism*, New York, London, 1989, p. 20.

mirties baimė, galios ir prestižo troškimas, tapatybės radimosi procesas. Kultūra produkuoja gebančius kurti individus, tačiau ji taip pat produkuoja socialinius, kultūrinius kodus, kurie nepaklūsta individo supratimui ir kontrolei. Kūrybos aktas, anot Greenblatto, yra sunkiai apibūdinamas derybų ir sandėrių tinklas, konkuruojančių reprezentacijų grūstis, skolinimosi ir skolinimo veiksmi. Subjektyvumo ir kolektyvinių struktūrų santykis grindžiamas ne priešprieša, bet mainais.

Naujasis istorizmas vengia metanaratyvų, teorinių apibendrinimų. Pagrindinės sąvokos – metaforos, perkeltos iš ekonominio diskurso į literatūrinį: apykaita (circulation), derybos (negotiations), mainai (exchange), grumtynės (struggle). Diachroniją, kultūros reiškinių chronologinę seką naujieji istorikai keičia sinchroniniais pjūviais, nors sykiu pabrėžia šaknų, kilmės, šaltinių svarbą. Kalbama apie „Aš“, istorinės asmenybės arba įvykio, literatūros kūrinio, kalbinių, retorinių turinio komponentų (audinio ir jį sudarančių gijų) ištakas. Pavyzdžiui, nužudytojo karaliaus šmėklos pasirodymas *Hamlete* siejamas ir su liaudiškais prietarais, ir su katalikybės dogmomis, skelbiančiomis sielos kančias skaistykloje, ir su Henriko VIII įsakymu uždrausti Anglijoje katalikybę. *Karaliuje Lyre* (IY veiksme) cituojamas anglikono Samuelio Harsnetto traktatas, nukreiptas prieš Romos valdžią ir jos išraiška laikomą egzorcizmą, Greenblatto manymu, interpretuotinas teatrališkumo skolinimosi aspektu – Harsnettas vaizdžiai kritikuoja egzorcizmą, remdamasis Shakespearo pjesių inscenizacijų poetika. Tai, kad dramaturgas cituoja Harsnettą, rodo, jog draudžiami reiškiniai neišnyksta, tik pasitraukia į kultūrinio gyvenimo paraštes.

Literatūros statusas ir funkcijos priklauso nuo tam tikro laikotarpio verčių, malonumų, baimių, interesų apykaitos ir mainų, kurių joks literatūros istorikas negali aprašyti metodiškai nuosekliai, koherentiškai. Interpretacija laikoma sėkminga, jei tyrėjui pavyksta analizuojamus reiškinius įrašyti į viešpataujančius to meto diskursus ir išsaugoti savo kalbėjimo savitumą. Istoriko virtualus dalyvavimas praeities kultūros tekste, pakrautame socialinės energijos, nusakomas rezonanso (resonance) ir nuostabos (wonder) sąvokomis. Nuostaba Greenblattas vadina pavaizduoto objekto galią pavergti žiūrovą savo vienkartiškumu, kitoniškumu, išprovokuoti atsaką, o rezonansu – objekto galią peržengti savo ribas ir pažadinti žiūrove kultūrinius gebėjimus. Pavyzdžiui, nuostabą ir rezonansą kelia vienoje Oksfordo bibliotekoje eksponuojama skrybėlė, menamai priklausiusi kardinolui Wolsey'ui. Kaip materialus konkrečios kultūros dalykas skrybėlė reiškia praėjusių laikų istorinę bažnyčios galią. Žiūrovui ji kelia jausmus ir asociacijas, kurių pobūdis priklauso nuo jo išsilavinimo, kultūrinės kompetencijos. Kultūros poetikos tikslas, anot Greenblatto, pratęsti nuostabos galiojimą anapus formalių teksto ribų, o pačiame tekste sustiprinti rezonansą. Literatūra nelaikoma nei visuomenės atspindžiu, nei produktu. Ji apibrėžiama ir tiriama kaip kalbinė praktika, atsirandanti iš žinojimo, socialinių institucijų ir subjekto vaizdavimo technikų sampynos. Naujieji istorikai teigia, jog neįmanoma analizuoti literatūros teksto, tarsi jis būtų nepriklausomas nuo autoriaus ir skaitytojo, taip pat neįmanoma suprasti praeities vaizdinio, neatsižvelgiant į jo rekonstrukcijos momentą.

Literatūra

Geertz C. *Kultūrų interpretavimas*, sudarė Arūnas Sverdiolas, iš anglų kalbos vertė Antanas Danielius, Arūnas Gelūnas ir kt., Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Greenblatt S. *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*, London: Routledge, 1990.

Greenblatt S. *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Greenblatt S. *Shakespearean Negations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1988.

Greenblatt S. Tikrovės palytėjimas, iš anglų kalbos vertė Brigita Speičytė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, II dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 231–260.

Greenblatt S. *Vilas ir pasaulio valia. Kaip Šekspyras tapo Šekspyru*. Iš anglų kalbos vertė Jūratė Levina, Vinius: Mintis, 2006.

Greenblatt S., Gallagher C. *Practicing New Historicism*, Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Hamilton P. *Historicism: New Critical Idiom*, London: Routledge, 2005.

Morris W. *Toward a New Historicism*, Princeton: Princeton University Press, 1972.

Payne M. (Ed.). *The Greenblatt Reader*, Malden, MA: Blackwell, 2005.

Speičytė B. Naujasis istorizmas, in *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: VPU, 2006, p. 258–283.

Veeser H.Aram (Ed.). *The New Historicism Reader*, New York, London: Routledge, 1994.

Veeser H.Aram (Ed.). *The New Historicism*, New York, London: Routledge, 1989.

FEMINISTINĖ KRITIKA

Sąvoka, apibūdinanti veikalus, tiriančius moterų vaizdavimą kultūros tekstuose, moterų kūrybą ir moterų kūrybos recepciją. Feministinė kritika vadovaujasi prielaida, kad visos meno rūšys (literatūra, kinas, architektūra, dailė), medijos ir ritualai pažymėti lyties ženklų. Jos ištakos siejamos su XIX a. antroje pusėje gimusių feministinių sąjūdžių, kovojusių pirmiausia už moterų politines teises ir laisves. Sąjūdžio tikslas buvo atskleisti vyrų viešpatavimą Vakarų kultūroje, pasipriešinti patriarchalinei tradicijai, skatinti moterų dalyvavimą kultūrinėje visuomeninėje veikloje. Feministinė kritika nesukūrė vieningos teorinės pozicijos, nuoseklaus metodo. Etines ir estetines tyrimų nuostatas joje dažnai papildo politiniai svarstymai, kalbos problemų (pavyzdžiui, vyriško ir moteriško rašymo skirtis) tyrimas Šiuolaikinės feministinės kritikos sklaidai didelės įtakos turėjo Sigmundo Freudo ir Jacques'o Lacano psichoanalizės, Jacques'o Derrida dekonstrukcijos ir Michelio Foucault diskurso analizės teorijos. Feministinės kritikos istorijoje išskiriami trys etapai. Pirmasis etapas – nuo XIX a. pabaigos iki XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos. Viena pagrindinių šio etapo atstovių – Virginia Woolf, kurios esė *Savas kambarys (A Room of One's Own, 1929)* vadinamas feministinės kritikos manifestu. Woolf yra pirmoji moteris, parašiusi anglų moterų literatūros istoriją, iš užmaršties prikėlus Anne Finch, Elizos Carter, Fanny'ės Burney, pirmosios profesionalios rašytojos Aphros Behn kūrybą, sudarusią prielaidas atsirasti garsiems XIX amžiaus moterų – seserų Brontė, Jane'ės Austin, George Eliot – romanams.

Šioje esė istoriniai faktai bei asmenys vaizduojami greta pramanytų. Istoriniame socialiniame kontekste pasakojama menamos Williamo Shakespeare'o sesers Juditos, taip pat kaip brolis talentingos, tačiau dėl socioekonominių priežasčių negalėjusios realizuoti savo talento, todėl baigusios gyvenimą savižudybe, istorija. Tapatinama su gamta, moteris, anot Woolf, buvo aukštinama tik fantazijos ir fikcijos pasaulyje, o kasdienybėje – vos gebanti skaityti ir rašyti vyro nuosavybė. Savas kambarys tampa būtinos privačios kūrybinės erdvės, savarankiškumo metafora. Esė taip pat aptariamas vyrų ir moterų rašymo būdų skirtingumas. „Moteriško rašymo“ pavyzdys – rišlus ir sklandus Austin pasakojimas. Esė pabaigoje skelbiama „androginiškos dvasios“ idėja, anot kurios tobula kūryba įmanoma tik sujungus vyriškąjį ir moteriškąjį pradus. Ilgainiui lyties ir meninės raiškos sąsajos bei androginiškumo idėjos sulaukė ir pritariančių refleksijų, ir kritikos.

Kita svarbi pirmojo etapo atstovė – Simone de Beauvoir, kurios knygoje *Antroji lytis (Le deuxième sexe, 1949)* suformuluota vėlesnes tyrinėtojas dominusi problematika: lyčių priešiško ir lygybės, biologinės ir socialinės lyčių skirties, moteriškumo kaip socialinio konstrukto, kūno svarbos, kalbinių ir socialinių struktūrų sąveikos. Išstudijavusi vyrų parašytus sociologijos, biologijos, psichoanalizės, grožinės literatūros tekstus de Beauvoir daro išvadą, kad moteriai juose suteikiamas objekto statusas. Ji vaizduojama kaip Kita, antroji ir

antrarūšė, turinti paklusti vyriškajai, lytis. Patriarchalinėje, vyrų dominuojamoje visuomenėje vyras atstovauja kultūrai, protui, valiai, transcendencijai, o moteris – gamtai, jusliškumui, iracionalumui, pasyvumui, imanencijai.

Vienas knygos skyrius skirtas „moters mito“ Stendhalio, D. H. Lawrence'o, Paulio Claudelio, André Bretono kūrinuose analizei. De Beauvoir svarstymai remiasi mintimi, jog moterimi negimstama, bet tampama. Ji kritikavo tradicinius auklėjimo metodus, kai mergaitė ruošiamą būti vien tik namų šeimininke, motina, vyro palydove, užuot ugdžius jos laisvės ir atsakomybės poreikį, kuris padėtų moteriai tapti nepriklausomu, kovojančiu už savo teises subjektu. De Beauvoir skelbė dvasios viršenybę prieš gamtą ir kūną. Moterų parašytus tekstus, kuriems savo knygoje skyrė vos keletą puslapių, ji pavadino epigoniškais ir konservatyviais, paskendusiais empirikoje. Savo ruožtu vėlesnės kritikės išvelgs *Antrojoje lytyje* hierarchinį mąstymą, artumą vyriškam žvilgsniui, kurio svarbą liudija iš Sartre'o egzistencialistinės etikos pasiskolinta subjekto kaip laisvės projekto samprata. Antrasis feministinės kritikos etapas tęsiasi nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos iki devintojo dešimtmečio vidurio. Šiame etape išskiriamas anglosaksiškas ir prancūziškas feminizmas. Vieno sparno atstovės (Kate Millett, Shulamith Firestones, Elaine Showalter, Sandra Gilbert, Susan Gubar) labiau domisi socialinėmis politinėmis problemomis, kito – teoriniais ir psichofiziniais moterų skirtingumo aspektais (Luce Irigaray, Hélène Cixous, Julia Kristeva).

Millet knygoje *Lyčių politika (Sexual Politics, 1969)*, trykštančioje kovingumu, pateikia patriarchalinių struktūrų, moteriškumo stereotipų, literatūrinio kanono revizijos projektą iš skaitytojos moters pozicijų. Analizuodama ideologinę ir ekonominę moters priespaudą, amerikietė tyrinėtoja pabrėžia biologinės lyties, ekonominio pamato ir kalbinės reprezentacijos tarpusavio priklausomybę, tapatina autorių, pasakotoją, literatūros personažą. Seksistinių, mizoginiškų pažiūrų reiškiėjais vaizduojami Sigmundas Freudas, D.H. Lawrence'as, Henry Milleris, Normanas Maileris, o feministinės perspektyvos literatūroje atstovu tampa Jeanas Genet'as, dėl homoseksualumo tapatinamas su „moterišku mentalitetu“. Neideologizuotą moteriškumą Millet atpažįsta ir Henriko Ibseno Noros paveiksle, kurį priešina Oscaro Wilde'o „parfumuotos fantazijos apie Artimųjų Rytų mitą“ vaisiui – Salomėjai iš to paties pavadinimo pjesės. *Lyčių politikoje* atkreipiamas dėmesys į tai, kaip rašytojos moterys nesąmoningai reprodukuoja ir populiarina vyrų nuostatas.

Remdamasi šiuo pastebėjimu kita amerikiečių literatūrologė Elaine Showalter atskyrė feministinę kritiką, besivadovaujančią vyrų sukurtais literatūros skaitymo principais, rašančią apie vyrų kūrybą, ir ginokritiką (*gynocriticism*), rašomą moterų, skirtą autorių moterų kūriniais ir nukreiptą prieš moterų diskriminaciją kultūroje. Vyrų sukurtą literatūros ir literatūros kritikos kanoną ji papildė moterų literatūros istorijos ir kritikos kanonu. Knygoje *Sava literatūra. Britų romanistės nuo seserų Brontė iki Lessing (Literature of their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing, 1977)* moterų literatūros raidos vaizdinį struktūruojančiais principais tampa moterų laisvėjimo (emancipacijos) istorija (nuo patriarchalinių normų imitavimo, amazoniškos kovos bei protesto prieš vyrų viešpatavimą iki savęs atradimo ir savitos moteriškos estetiko susiformavimo) ir moteriškos patirtys (kūdikystė, menstruacijos, nėštumas, gimdymas, menopauzė). Knygos pavadinime ir turinyje akivaizdžios aliuzijos į Woolf *Savą kambarį*, tačiau Woolf sukurtą androginiškos konceptą Showalter atmeta, nes išvelgia jame belytį estetizmą ir eskapistinę ideologiją.

Ginokritikos nuostatos atsispindi Sandra Gilbert ir Susan Gubar studijoje *Beprotė palėpėje (Madwomen in the Attic, 1979)*, kurioje analizuojami XIX a. anglų moterų parašyti romanai. Studijos autorės domina ne socialinis ar pragmatinis aspektas, dominuojantis Showalter veikaluose, bet moterų rašymo ypatumai, romanų poetika ir estetika. Gilbert ir Gubar tiria XIX a. moterų tekstus kaip palimpsestus: po paviršutiniu vyrų įsteigtų konvencinių literatūrinių temų ir stereotipų sluoksniu glūdi moteriškasis subtekstas, dekonstruojantis, parodijuojantis vyrų literatūrinės tradicijos normas ir dualistinius mitinius moters vaizdinius (angelo sargo, Motinos ir beprotės, raganos, monstro). Feministinės poetikos gairėmis tampa ambivalentiškumas, subversija ir destrukcija. Beprotybė, isterija, nepasitenkinimas, pasireiškiantys anoreksija, agorafobija arba klaustrofobija, tiriami kaip normalios moterų

reakcijos į jų ignoravimą vyrų kultūroje. Prancūziškasis feminizmas vadovavosi prielaida, kad kalba susijusi su lytimi, kūnu, ir analizavo, kaip lyčių nelygybė ir skirtingumas reiškiasi kalbos, diskurso struktūrose. Jo atstovės iš kūno morfologijos kildino moterišką poetiką, sukūrė „moteriško rašymo“ (*écriture féminine*) teoriją ir praktiką, sujungusį literatūrą, psichoanalizę ir dekonstrukciją.

Literatūrologė ir rašytoja Hélène Cixous, tęsdama Derrida pradėtą logocentrinio Vakarų mąstymo, besiremiančio opozicijomis kultūra/gamta, vyras/moteris, aktyvumas/pasyvumas ir t.t., kritiką, pabrėžė moterims būdingą „dovanos etikos“, visuomeninių mainų, dialogo, intersubjektyvumo svarbą, nukreiptą prieš „pasisavinimo“, „užvaldymo“, „pasaulio pabaigos“ kategorijas, pasireiškiančias vyrų kūryboje. Moterišką rašymą ji vadino somatiniu rašymu. Tai rašymas kūnu, pasižymintis diseminacija, signifikantų pertekliumi, nepaisantis žanro, gramatikos ir sintaksės reikalavimų, neigiantis hierarchijas. Jo keliamas mėgavimasis (*jouissance*) atšaukia ribas tarp objekto ir subjekto, balso ir rašto, grąžina į ikiedipinės fazės jusliškumą anapus falocentristinės simbolinės tvarkos.

Cixous atliekamas Lacano psichoanalizės sąvokų „simbolinė plotmė“, „Tėvo įstatymas“ (*le nom / nom du père*) transformavimas primena Julijos Kristevos knygą *Poetinės kalbos revoliucija* (1974), kurioje taip pat aktualizuojama signifikantų plotmė ir jusliškumo (balso, lytėjimo, skonio), bei ikikalbinės, ikiedipinės fazės svarba subjekto formavimuisi, tačiau abiejų teoretikų sukurti ikiedipinės Motinos vaizdiniai skiriasi: Cixous piešia mylinčios Motinos, bevardžio kūdikiui būtinų gėrybių šaltinio paveikslą, o Kristeva – anarchiškos, nesąmoningos galios reiškėjos, kuriai gali pasipriešinti Tėvo simbolinė tvarka. Moteriškumo ar vyriškumo iškėlimas prilygsta tapatinimuisi su galia. Negebėjimas atsiskirti nuo motinos, anot Kristevos, gimdo melancholiją ir depresiją, paplitusias šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse. Kita vertus, Cixous ir Kristevą vienija moters ir moteriško rašymo tapatybės neapibrėžtumo idėja.

Psichoanalitikė ir filosofė Luce Irigaray moteriškumo tapatybės neapčiuopiamumą sieja su mimetiniu diskursu. Knygoje *Kitos moters veidrodis* (*Speculum de l'autre femme*, 1974), tapusioje pamatiniu feministinės literatūrologijos tekstu, Irigaray gvildena, kaip patriarchaliniame filosofiniame diskurse nuo Platono iki Hegelio ir Freudo moteris vaizduojama mainų objektu, vyro negatyvu, „minus–vyras“, išstumtą į isterijos ir mistikos sferą. Filosofiniai ir literatūriniai tekstai tampa moteriškumo slopinimo simptomo dokumentu – kritikę domina ne jų akivaizdus turinys, bet išstumto nesąmoningumo pėdsakai, vyrų autorių „įsivaizduojamos plotmės“ (Lacanas) apraiškos. Moters skirtingumas ir tapatybė Irigaray knygoje realizuojami vadovaujantis Derrida suplemento (papildo ir pakaitalo) principu.

Prancūziškojo dekonstruktyvistinės pakraipos feminizmo propaguotą tapatumo subversiją galima laikyti trečiojo feministinės kritikos etapo (nuo XIX a. devintojo dešimtmečio pabaigos iki XXI a. pirmojo dešimtmečio vidurio) įvadu. Šiame etape susiformavo teorinės Lyčių studijos (*Gender Studies*) ir Kvyrų teorija (*Queer Theory*), abejojančios pačia biologinės lyties (*sex*) ir socialinės lyties (*gender*), vyro ir moters skirtimi, atidžios lyčių transgresijoms. Moteriškumo ir vyriškumo sąvokos vadinamos probleminėmis, nes gimdo stereotipus.

Įtakingiausia trečiojo etapo atstovė amerikiečių teoretikė Judith Butler atnaujino tris tyrimų sritis: subjekto, galios ir lyčių tapatybės, antrajame etape populiarią „reprezentacijos“ kategoriją pakeičia performatyvo sąvoka. Jos atlikta feminizmo subjekto – moters – dekonstrukcija remiasi prielaida, kad nėra subjekto anapus kalbos ir diskurso. Moters sąvoka, anot Butler, yra feminizmo kritikuotų patriarchalinių galios struktūrų produktas, todėl ja negalima operuoti analizuojant lyčių santykius. Veikale *Lyčių sumaištis. Feminizmas ir tapatybės subversija* (*Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, 1990) abejojama feministinės kritikos sukurtu moterų ir vyrų kaip homogeniškų grupių stereotipu, neigiama biologinės, natūralios lyties galimybė. Vyro ar moters tapatybė tėra diskurso efektas. Tai – kopijos, neturinčios originalo. „Vyriškumas“ ir „moteriškumas“ – istoriškai kintantys visuomeniniai ir kultūriniai reiškiniai. Jie atsiranda iš begalinės kultūrinių praktikų kartotės, mimikrijos, drabužių, judesių, kalbėjimo būdų. Nėra jokio fizinio, biologinio kūno tol, kol jis neįvardijamas diskurse.

Sekdama Micheliu Foucault, Butler teigia, jog kūnas turi savo kultūrinę istoriją. Tai, ką mes linkę laikyti fiziniu, natūraliu suvokimu, yra rafinuota mitinė konstrukcija. Tiek biologinė, tiek socialinė lytis sukurama kultūros. Jų negalima laisvai pasirinkti, jas galima tik suvokti ir interpretuoti veikiant kultūros kontekstams. Butler plėtojama lyties kaip performanso teorijai būdingas parodijuojančios inscenizacijos, travestijos aspektas, pabrėžiantis tradicinės lyties tapatybės sampratos „keistą“, „komišką“, „klaidinantį“ (*queer*) pobūdį. Šis aspektas svarbus Kvyrų teorijoje, tiriančioje reiškinius, atskleidžiančius biologinės lyties, socialinės lyties ir geismo nesutapimą.

XXI a. feministinė kritika daugiau dėmesio skiria intermedialumo problemoms, dalyvauja metodo diskusijose. Kita vertus, gausėja gretos manančiųjų, jog feminizmas tampa neaktualus ir kad moterų rašomos literatūros ir kritikos atskyrimas nuo vyrų neturi prasmės.

Literatūra

Beauvoir de S. *Antroji lytis*, iš prancūzų kalbos vertė Violeta Tauragienė ir Diana Bučiūtė, Vilnius: Margi raštai, 2010.

Belsey C., Moore J. (Ed.). *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Routledge, 2009.

Butler J. *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of „Sex“*, New York/London: Routledge, 1993.

Butler J. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York, London: Routledge, 1990.

Butler J. *Giving an Account of Oneself*, New York: Fordham University Press, 2005.

Daugirdaitė S. Feministinė literatūros kritika, in *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 160–183.

Feminizmo ekskursai: Moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo, sudarė Karla Gruodis, Vilnius: Pradai, 1995.

Gilbert S.M., Gubar S. *Feminist Literary Theory and Criticism: A Norton Reader*, New York: Norton, 2007.

Irigaray L. *Parler n'est jamais neutre*, Paris: Minuit, 1985.

Irigaray L. Ši lytis, kuri nėra viena, iš prancūzų kalbos vertė Rima Pociūtė, in *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija*, I dalis, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2011, p. 407–415.

Johnson B. *The Feminist Difference*, Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Kortendiak B., Becker R. (Hg.). *Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung. Theorie, Methoden, Empirie*, Wiesbaden: VS Verlag, 2004.

Kowaleski-Wallace E. (Ed.). *Encyclopedia of Feminist Literary Theorie*, New York: Garland, 2009 (1997).

Lindhoff L. *Einführung in die feministische Literaturtheorie*, Stuttgart–Weimar: Metzler, 1995.

Moi T. *Lyties/teksto politika: feministinė literatūros teorija*, iš anglų kalbos vertė Lina Būgienė ir Viljanė Sudeikienė, Vilnius: Charibdė, 2001.

Plain G., Sellers S. (Ed.) *A History of Feminist Literary Criticism*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007.

Schössler F. *Einführung in die Gender Studies*, Berlin: Akademie, 2008.

Showalter E. *A Literature of Their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999 (1977).